

Bildung, wat betekent dat in jouw praktijk?

2017-2018

Jaarthema Volwassenheid

vanuit filosofisch-ethisch perspectief

4

A photograph of a woman and a young boy in a garden. The woman, wearing a dark blue dress, is bent over, planting seeds in a long, narrow garden bed filled with dark soil. The boy, wearing a blue long-sleeved shirt and jeans, is also bent over, planting seeds in the same bed. They are both barefoot. The background is filled with green foliage and some yellow flowers.

‘Volwassenheid is een horizon die je nooit bereikt. Maar als we erin slagen om kinderen gaandeweg met een behoorlijk oordeelsvermogen, empathie, betrokkenheid, en met een zekere oriëntatie over wat ze willen in het leven, kortom met een eigen houding in de maatschappij te brengen, dan hebben we het goed gedaan.’

Joep Dohmen

op de Onderwijsavond in Driebergen:
‘Bildung in het onderwijs’.

Stichting NIVOZ sterkt leraren en schoolleiders bij de uitvoering van hun pedagogische opdracht, en daarmee in hun pedagogisch handelen. Via deze uitgave (e-book en print) willen we jou als lezer laten deelnemen aan een meer fundamenteel gesprek over goed onderwijs.

In het lopende schooljaar 2017-2018 verkennen we het begrip volwassenheid dat we tot jaarthema hebben verkozen. Een dergelijk onderzoek kan behulpzaam zijn bij pedagogische vragen die we in de onderwijspraktijk onszelf en elkaar stellen, dan wel van betekenis zijn bij de waartoe-vraag van onderwijs. Het gesprek voeren we op Onderwijsavonden en in Masterclasses ([NIVOZ-podium](#)), in traject- en coalitiebijeenkomsten ([NIVOZ-opleidingen](#)). We bieden een podium aan verhalen en blogs van leraren, schoolleiders en andere praktijkmensen ([NIVOZ-platform hetkind](#)) en doen studie en onderzoek naar legitimerende bronnen en praktijk ([NIVOZ-denktank](#)).

Bij onze verkenning naar het begrip volwassenheid, onderscheiden we zeven perspectieven.

- [spirituele perspectief](#)
- [democratisch perspectief](#)
- [maatschappelijk perspectief](#)
- **filosofisch-ethisch perspectief**
- psychologisch perspectief
- perspectief van het curriculum
- perspectief van de opvoeding tot volwassenheid

In de maanden januari-februari keken we vanuit een filosofisch-ethisch perspectief. Met filosoof en hoogleraar Joep Dohmen vonden we een spreker die vanuit dit deelthema een NIVOZ-onderwijsavond in Driebergen verzorgde. En er was een Masterclass van filosoof Daan Roovers.

Veel leesplezier

Volwassenheid vanuit

filosofisch-ethisch perspectief

- 5 INLEIDING *Maartje Janssens*
- 7 LEGITIMATIE 'In een maatschappij die ons tot infantiele consumenten maakt, ligt er een opdracht voor de leraar.' *Dick van der Wateren*
- 13 PRAKTIJK Een mooie aarde, filosoferen met kinderen en de rol van onderwijs. *Frederike de Jong*
- 19 BLOG Een onverstandige keuze of een volwassen aanpak? *Neelke Ebben*
- 24 VERSLAG ONDERWIJSAVOND Joep Dohmen: 'De mens is niet vanzelf verstandig en in staat om goed met de ander om te gaan.' *Joyce van den Bogaard*
- 29 Audio, reflectie bezoekers, tweets
- 34 BLOG 'Nu moeten we er echt uit, anders blijven we in slaap vallen.' *Martijn Galjé*
- 37 PRAKTIJK 'Als studenten voelen wij ons tekortgedaan, want in het onderwijs hoeven wij zelden te laten zien wie wij zijn.' *Koen Wessels*
- 43 DUIDING Over pedagogische vragen waar Bildung zelf geen antwoord op heeft. *Gert Biesta*
- 46 BOEKRECENSIE *Lezen voor het leven: weg van de beklemmende 'normen en waarden-discussie'.* *Geert Bors*
- 51 VERSLAG MASTERCLASS Opvoeden in de klas: wat doe je, als de situatie plots escaleert? *Joyce van den Bogaard*
- 55 MEER Lezen, kijken en luisteren
- 57 AGENDA NIVOZ-jaaragenda 2017-2018

- 59 Over stichting NIVOZ
- 62 Colofon

INLEIDING

Liefde voor de wijsheid, wijsheid van de liefde

De vraag ‘Opvoeden, waartoe?’ gaat terug op klassieke filosofische en ethische vraagstukken. Want wat is ‘het goede’? Wanneer is een leven geslaagd? Welke waarden zijn belangrijk? En waar ligt jouw verantwoordelijkheid als leraar en docent in dat proces van volwassen worden?

De voorbije anderhalve maand stond het filosofisch-ethisch perspectief op ‘volwassenheid’ centraal. Bildung in het onderwijs was daar een belangrijke invalshoek, met als centraal moment de onderwijsavond met filosoof Joep Dohmen. Die avond was de vierde van zeven dit schooljaar; een mooi moment om de balans op te maken.

Zijn we al een beetje volwassener geworden? Om met Gert Biesta te spreken: is de vraag of onze wensen ook ‘wenselijk’ zijn (zowel voor onszelf als voor de wereld waarin we bestaan met anderen) al een levende vraag geworden? In ons eigen leven, en in dat van onze leerlingen en/of studenten? Zijn we, om Désanne van Brederode als eerste Onderwijsavond-spreker aan te halen, al een beetje wakker geworden? Wakker voor de wereld, wakker voor onze kinderen? Iliass el Hadioui stelde ons de vraag: hoe staat het met de volwassenheid van onze schoolcultuur, van onze docententeams? Ben je een steunbron voor je collega’s? En tot slot wierp Hans Boutellier de vraag op: hoe verhouden we ons tot de steeds complexer wordende werkelijkheid? Creëren we zwaartepunten waarbij we – in een ‘volwassen’ gesprek over waarden – de samenleving vormgeven? Doe je dat met collega’s, met leerlingen en studenten?

Het zijn helpende vragen die voortkomen uit drie verschillende perspectieven op volwassenheid. En toch, stelde Joep Dohmen, hebben we het dan nog niet écht over volwassenheid gehad. Volgens hem kan de filosofie, als meest funderende discipline, ons hierbij verder helpen.

Filosofie betekent: liefde voor de wijsheid. Maar maakt dat alles niet heel groot en zwaar? En staat filosofie dan niet ver af van de dagelijkse praktijk van leraren en opvoeders? Misschien. Maar tegelijkertijd is filosofie ook alledaags, én soms heel dichtbij. De film *Just a Beginning* – over filosoferen met kleuters – laat dat mooi zien.

Wat is vrijheid?

“Dat je alleen naar buiten mag.” En: “Als je uit de gevangenis komt.”

En wat te denken van intelligentie?

“Mama is intelligent, want zij zet nooit de Nutella in de koelkast.”

En tot slot, waar wil je volgende week over praten?

“Over het nut van papa’s en mama’s.”

Als dat geen liefde voor de wijsheid is...

Maar filosofie zou filosofie niet zijn als er geen ‘problematisering’ van de werkelijkheid aan vastzit. In een artikel uit Filosofie Magazine las ik een passage over de Franse filosoof Emmanuel Levinas:

‘Levinas heeft fundamentele kritiek geuit op het denken van de hele westerse filosofie. Wat betekent filosofie? De liefde voor de wijsheid, zegt de westerse filosofie altijd, maar Levinas draait dat om: hem gaat het om de wijsheid van de liefde. Levinas vindt dat de ratio een veel te exclusief aandeel heeft gehad in onze filosofische traditie, ten koste van de ethiek die onze relatie tot de ander beschrijft.’ (Filosofie Magazine, 2017).

En met die relatie tot de ander komen we ook in het hart van de pedagogiek. Liefde voor de wijsheid, wijsheid van de liefde. Soms bijten ze elkaar, soms grijpen ze in elkaar. Ze hebben elkaar nodig, en we hopen dat dit vierde e-book een inspiratiebron voor die verbinding mag zijn.

Maartje Janssens is verbonden aan de NIVOZ-denktank, het NIVOZ-podium en het NIVOZ-platform hetkind.
m.janssens@nivoz.nl

LEGITIMATIE ‘In een maatschappij die ons tot infantiele consumenten maakt, ligt er een opdracht voor de leraar als opvoeder’

Leraren dragen niet alleen kennis over, maar voeden ook op. Het is een overtuiging die Dick van der Wateren al heeft sinds hij voor de klas staat. Als opvoeden betekent ‘jonge mensen naar volwassenheid begeleiden’, wat bedoelen we dan precies? Dick duikt in het diepe, zoekt houvast bij denkers als Biesta, Pols en Neiman, en neemt je vervolgens mee naar zijn klas. Daar waar fouten maken móet, strafwerk onzin is en het er niet toe doet wát zijn leerlingen precies leren, als het maar véél en diepgravend is.

Al zo lang ik voor de klas sta ben ik ervan overtuigd dat het overdragen van kennis en vaardigheden niet mijn enige taak is. Leraren voeden ook op: door het voorbeeld te geven, doordat ze normen en waarden bewust en onbewust overdragen. En ook door niet alleen naar het werk van leerlingen te kijken, maar ook naar de leerling zelf: zitten ze goed in hun vel, komt eruit wat ik vermoed dat erin zit? En zo niet: wat is er dan aan de hand?

Zodoende stond ik altijd op het standpunt dat ik er goed aan deed me van die opvoedende taak bewust te zijn. Maar als opvoeden inhoudt jonge mensen naar volwassenheid te begeleiden zitten we meteen met de vraag: weten we wat dat precies is, volwassenheid? En wat betekent dat voor onze onderwijspraktijk?

In mijn zoektocht naar een antwoord op die vragen heb ik met veel mensen gesproken en literatuur geraadpleegd. Als ik terugkijk op mijn leven als onderwijzer en onderzoeker, kom ik steeds uit op een paar belangrijke elementen: *de wereld is groter dan ik, verlangen naar autonomie, verantwoordelijkheid nemen en kritisch denken*, ofwel niet voetstoots aannemen wat iemand beweert.

Laten we vooropstellen dat volwassenheid geen toestand is die we automatisch op een bepaalde leeftijd bereiken, maar een ideaal dat we nastreven. Het is zelfs de vraag of we dat ideaal ooit helemaal realiseren.

Wereld-gericht

Net als onderwijsdenkers als Philip Meirieu, Gert Biesta, Wouter Pols en Susan Neiman zie ik als voorwaarde voor volwassenheid: bereid zijn om *niet uitsluitend ons eigen belang en behoeften voorop te stellen en verantwoordelijkheid te nemen voor anderen en de fysieke wereld*. Dat betekent dat we ons realiseren dat onze vrijheid niet alleen begrensd wordt door onze eigen beperkingen, maar ook door de belangen en behoeften van de mensen en de wereld om ons heen. Biesta noemt dat wereld-gerichtheid (Biesta, 2016).

In de klas gebeuren dagelijks situaties waarin mijn leerlingen

kunnen oefenen met wereld-gerichtheid. In het klein, wanneer ze elkaar met huiswerk helpen, samen aan projecten werken of mentor zijn voor jongere kinderen. In het groot, doordat ik geen gelegenheid voorbij laat gaan om duidelijk te maken wat de dingen die ik onderwijs, te maken hebben met de volwassen wereld buiten school. Leerlingen kunnen voor projecten ook de school uitgaan en een rol van betekenis spelen voor anderen – denk aan milieuprojecten of ouderenzorg.

We kunnen ons afvragen of het onvolwassen is wanneer we onze eigen belangen af en toe vooropstellen. Ik denk het niet; dat hangt van de omstandigheden af. Belangrijk is dat we in principe bereid zijn onze belangen ondergeschikt te maken aan die van de wereld om ons heen. Of we het daadwerkelijk doen is, na alles afgewogen te hebben, onze (volwassen) beslissing. Wat mij brengt bij autonomie.

Autonomie

Voor mij is autonomie een heel belangrijk element van volwassenheid: in staat zijn zelfstandig te denken en beslissen over ons eigen handelen. Daarbij zijn we afhankelijk van anderen; we bouwen voort op eerdere gedachten en in ons handelen worden we beperkt door grenzen die onze omgeving stelt. Echt autonoom zijn we dan ook nooit, maar je leren realiseren in hoeverre je zelfstandig kunt beslissen hoort ook bij volwassenwording.

Susan Neiman wijst erop dat we in ons streven naar volwassenheid worden tegengewerkt door allerlei krachten in de maatschappij. Onze overheid infantiliseert ons doordat wij nauwelijks tot geen invloed hebben op wetten en regels die ertoe doen. Tegelijkertijd maakt de consumptiemaatschappij ons afhankelijk van goederen die we niet echt nodig hebben en die onze aandacht afleiden van ontwikkelingen die ons bestaan bedreigen. We hebben dan, in de woorden van Neiman, *“een maatschappij gecreëerd (of geaccepteerd) van permanente pubers”*. Daarmee geven we onze autonomie voor een groot deel op en ondermijnen zo de democratie. Hier

speelt het onderwijs een sleutelrol. Door kinderen te helpen opgroeien tot zelfstandige volwassenen kan het onderwijs deze anti-democratische krachten een tegenwicht bieden en zo de democratie versterken.

Ik vind het belangrijk dat mijn leerlingen zelf verantwoordelijk worden voor wat ze in de klas en thuis leren. Daarvoor moeten wij alles wat we op school vanzelfsprekend vinden tegen het licht durven houden: huiswerk maken, sommen herhalen, strafwerk.

Mijn opvatting over huiswerk is: heb je het nodig? Dan kun je het maar beter maken. Heb je het niet nodig? Waarom zou je er dan je tijd aan besteden? Hetzelfde voor sommen en andere oefeningen. Waarom zou een leerling een som eindeloos moeten herhalen als zij die al beheerst? Strafwerk omdat een leerling geen huiswerk gemaakt heeft, heb ik nooit zinvol gevonden. Wanneer die leerling er de noodzaak niet van inziet, kun je je afvragen of de stof uitdagend genoeg is, of voldoende relatie heeft met de wereld buiten school. Of misschien zijn er andere redenen voor het gebrek aan motivatie. Dan wordt het tijd voor een goed gesprek. Straf zal de motivatie niet groter maken en neemt de verantwoordelijkheid van de leerling weg.

Natuurlijk gaat het weleens mis wanneer ik mijn leerlingen vertrouwen geef. Gelukkig, want dan leren ze. Ook hier weer: geen straf als dat het leren in de weg staat, maar een goed gesprek.

Wat wel helpt is die leerling inzicht geven in zijn gedrag – slecht plannen, faalangst, perfectionisme – en hem daarbij helpen. Ik laat mijn leerlingen voor een belangrijk deel zelf bepalen of ze mijn lessen volgen of niet. Als ik klassikaal uitleg geef, moet ik ervoor zorgen dat het de moeite waard is naar me te luisteren. Sommigen gaan daarna op een andere plek werken, aan natuurkunde of een ander vak. Voor persoonlijke uitleg blijven ze in het lokaal. Dat bevalt al jaren en oud-leerlingen zeggen steeds weer dat ze het waarderen dat ik ze zoveel vertrouwen heb gegeven.

Op dezelfde manier laat ik ze vrij om in de klas een boterham te eten wanneer ze honger hebben. Als ze de rommel maar opruimen. Soms ruimen ze zelfs de troep op die een vorige klas heeft achtergelaten. Ze hoeven geen toestemming te vragen om naar de wc te gaan. ‘Volwassenen vragen immers ook niet aan elkaar of ze mogen plassen.’ Dit alles lijkt triviaal, maar ik vind het belangrijk als manier om mijn leerlingen te helpen zich volwassen te gedragen. In mijn klas wordt gewerkt en niets mag een goede werksfeer in de weg staan.

Natuurlijk gaat het weleens mis wanneer ik mijn leerlingen vertrouwen geef. Gelukkig, want dan leren ze. Ook hier weer: geen straf als dat het leren in de weg staat, maar een goed gesprek.

Volwassen worden op school

Een goede school is een proeftuin waarin kinderen veilig kunnen experimenteren met vrijheid, autonomie en verantwoordelijkheid. Het is een plek waar ze zichzelf leren kennen in relatie met anderen en de wereld, waar ze hun mogelijkheden ontdekken, uit hun *comfort zone* komen en hun beperkingen overwinnen. Alles wat we op die school doen is daaraan dienstbaar. Voorwaarde is dat ze daarbij fouten kunnen maken. Vaak wordt dan heel tolerant gezegd: “Fouten maken mag.” In mijn klas geldt: “Fouten maken mag niet. Fouten maken móet.”

Mijn uitgangspunt is steeds dat in het onderwijs de opvoeding van kinderen minstens zo belangrijk is als de overdracht van kennis en vaardigheden. Natuurlijk moeten kinderen leren lezen en schrijven en rekenen. Anders komen ze niet ver in de wereld. Wat ze daarnaast moeten leren is minder duidelijk. Zonder meteen in een discussie over Onderwijs 2032 te belanden: het doet er volgens mij niet toe *wat* kinderen precies leren, als ze maar *veel* leren. De vraag is niet of ze moeten leren over de graven van Holland of juist de Tachtigjarige Oorlog, over radioactiviteit dan wel lenzen, Frans of liever Chinees, als ze op verschillende vakgebieden maar zoveel kennis opdoen dat ze een brede blik op de wereld kunnen ontwik-

kelen en inzicht krijgen in natuurlijke en sociale processen. De belangrijkste eis aan de lesstof is dat het op alle mogelijke manieren relaties heeft met de volwassen wereld buiten school.

Daarvoor moeten we jonge mensen leren zelfstandig te denken en dat is nu juist niet het sterkste punt van ons onderwijs. Door de grote nadruk op toetsen en examens, waarbij het vooral neerkomt op het reproduceren van kennis, schiet zelfstandig en kritisch denken over de aangeboden lesstof er nogal bij in. Het doel van de lessen zou moeten zijn leerlingen te leren denken en handelen als een expert in het vak in plaats van zoveel mogelijk onderwerpen in het vakgebied te behandelen. In het eerste geval gaan we de diepte in en in het tweede blijven we aan de oppervlakte.

Op welke manieren kan volwassenwording op onze scholen nog meer worden gestimuleerd? Daarover heb ik het in een volgend stuk, waarin het o.a. gaat over *samenwerking*, *zelfstandig denken* en *verwondering* als voorwaarden voor volwassenwording.

Dick van der Wateren is docent op het Eerste Christelijk Lyceum in Haarlem. Hij is betrokken bij tal van onderwijsvernieuwend praktijk- en gesprekskringen. Hij startte het blogcollectief OnderzoekOnderwijs.
dickvanderwateren@mac.com

Dit is een samenvatting van het eerste artikel dat Dick van der Wateren schreef. De volledige versie vind je terug op NIVOZ-platform hetkind, net als deel 2 ('*Waarom moet ik naar school? Waarom moet ik mijn eigen leven vormgeven?*' Goede vragen. Niet met een dooddoener afdoen).

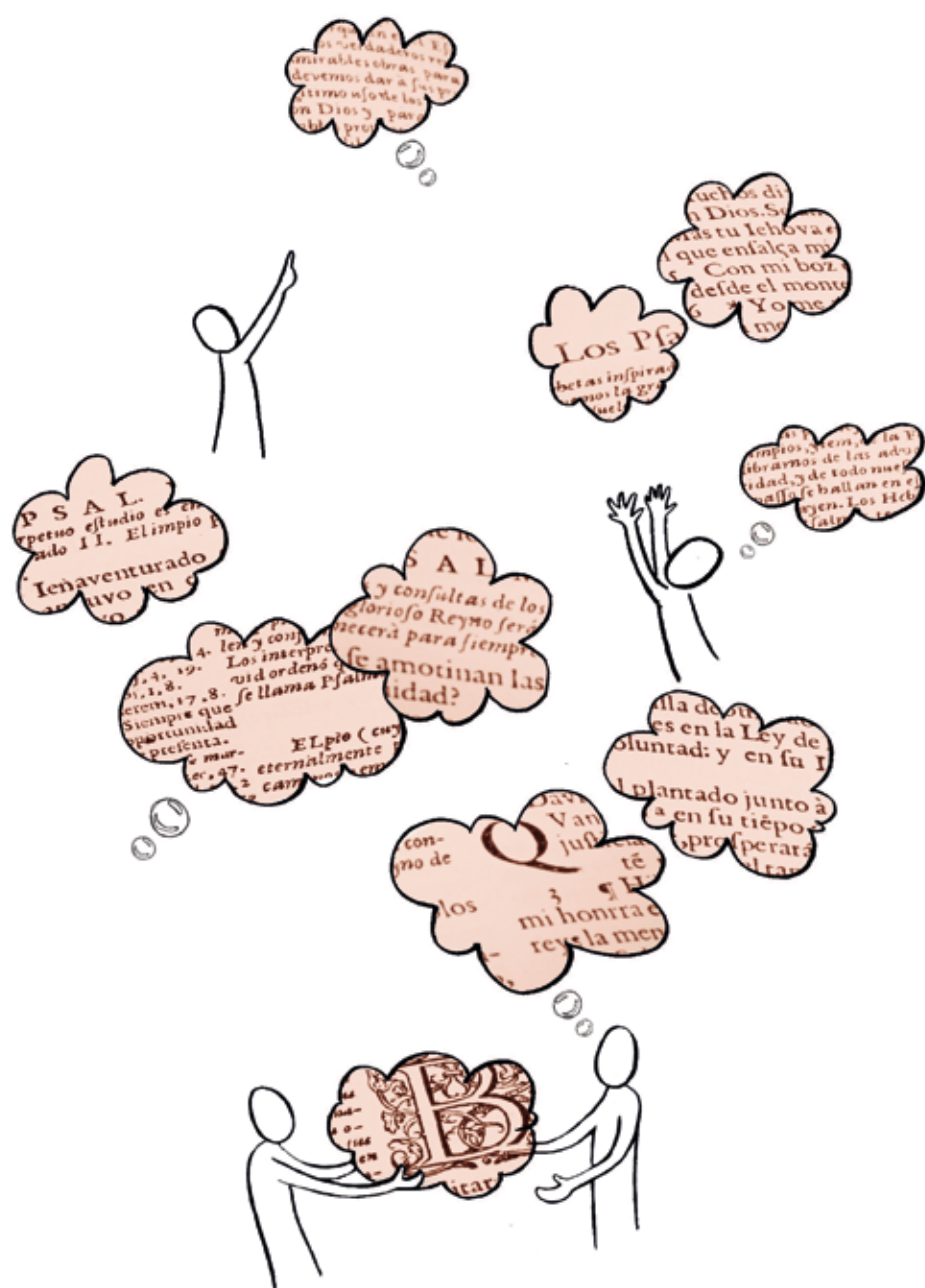
De door Frederike de Jong beschreven filosofieles 'Een mooie aarde' heeft in het kader van de Berrie Heesen Prijs, uitgereikt door het Centrum Kinderfilosofie Nederland, een eervolle vermelding gekregen vanwege 'het originele en goed uitgewerkte idee en de kans die deze les biedt om grote maatschappelijke thema's op een speelse en tegelijk indringende manier aan de orde te stellen'.

PRAKTIJK Een mooie aarde, filosoferen met kinderen en de rol van onderwijs

Frederike de Jong staat een 'ethisch gefundeerde onderwijspraktijk' voor ogen. Filosofielessen kunnen daarin een belangrijke rol spelen. De leerlingen leren kritisch denken, vragen stellen, gesprekken voeren en reflecteren op actuele onderwerpen en hun eigen binnenwereld. In dit artikel neemt ze je mee naar de praktijk.

Het is de laatste van een reeks filosofielessen voor leerlingen uit de tweede klas havo/vwo (13-14 jaar). Ze hebben een halfjaar lang wekelijks filosofie gehad in lessen van 100 minuten. De lessen pasten in een keuzeprogramma, in aanvulling op het reguliere programma. Hieronder schets ik het verloop van de les.

Een sociaal experiment. De leerlingen kregen een rond tafelkleed als aarde, viltstiften en de opdracht om van de aarde iets moois te maken. Ze togen aan het werk. Eerst een boom, mensen in verschillende kleuren, ook groen, want ook zieke mensen hoorden op een mooie aarde thuis, een walvis die uit een Pokémonbal kwam, uiteindelijk was de hele aarde een Pokémonbal, zuurstof in het midden en een zon, een koe met een kruis erdoor, want er moest minder vlees worden gegeten, bloemen, computers, telefoons en voorzieningen voor groene stroom en de woorden liefde, respect en vriendschap.

We reflecteerden op het proces. *Ieder had maar wat gedaan*, werd er gezegd, *zonder overleg*. Ik vroeg aan de klas of dat zo was, want ik meende toch overlegmomenten te hebben waargenomen. En ja hoor, tweemaal twee leerlingen hadden samen overlegd. Ik vertaalde het proces naar wereldniveau en vroeg of het mogelijk zou zijn om op wereldschaal overleg te voeren over de inrichting van de aarde, of dat het toch om kleinere overlegverbanden zou gaan. *Je zou één leider moeten hebben*, werd er geopperd. De jongens wezen T. als leider aan. Van de meisjes wilde L. wel leider zijn en de meisjes schaarden zich achter haar. Zo was er een spontane verdeling tussen jongens en meisjes opgetreden. Dat bracht mij ertoe op te merken dat de meisjes zich steeds meer hadden teruggetrokken, nadat eerst alle leerlingen zich op het tafelkleed hadden gestort. Terwijl de jongens juist steeds fanatieker werden. De leerlingen herkenden dat en een meisje opperde dat de meisjes meer geneigd waren dan de jongens om eerst in overleg een plan te maken, alvorens aan de slag te gaan. Een jongen verdedigde zich en zei dat de jongens niks verkeerd hadden gedaan en dat de meisjes zichzelf hadden teruggetrokken. Een herkansing op de achterkant van het tafelkleed en nu met één leider, was het voorstel van de leerlingen.

Democratisch besloten de jongens dat T. de leider was. De meisjes, die in de minderheid waren, waren daar niet gelukkig mee. Maar tegen een democratisch proces was toch weinig in te brengen. De jongens schaarden zich om de leider, die in het midden van het tafelkleed een rondje begon te tekenen. Een meisje zei: 'We moeten in opstand komen.' De leider draaide zich om en elimineerde haar virtueel. Dat vonden de jongens een goede actie.

Ik sprak er mijn verbazing over uit dat alleen de leider aan het tekenen was en de jongens hem vol ontzag het werk lieten doen. 'Dat was zo afgesproken,' verklaarden ze, 'we waren het er allemaal mee eens geweest dat er in het midden van het kleed een Pokémonbal moest komen.' De jongens begonnen de viltlaag van het tafelkleed te plukken, omdat dat niet lekker tekenen was. Er bleef een aardig verwoeste aarde over.

Ik gaf nu het meisje L. de gelegenheid het leiderschap over de aarde over te nemen. Ze begon de macht te verdelen. Drie meisjes kregen nu de leiding, en het overleg over hoe de aarde aan te kleden startte. De jongens negeerden het leiderschap van de meisjes en gingen door met plukken aan het vilt.

Filosofisch kader

De les vormde de afsluiting van een lessenserie waarin, aan de hand van de inzichten van de filosoof Arnold Cornelis (1934-1999), de drieslag in de geschiedenis van prehistorie ('natuurlijk systeem'), huidige tijd ('sociaal regelsysteem') en toekomstige tijd of 'nu' ('communicatieve zelfsturing') besproken was. Cornelis vooronderstelt dat we nu een overgang doormaken die qua impact vergelijkbaar is met de axiale tijd (600-500 v.C.) waarin we de overgang maakten van het mythische denken naar het rationele denken. De huidige overgang wordt volgens hem gekenmerkt doordat mensen *verantwoordelijkheid nemen* voor wat ze zeggen en doen: 'De filosofie van de toekomst is geen filosofie meer van blinde groei en *'more of the same'*, maar een filosofie van sturing; meer bepaald van communicatieve zelfsturing. De garantie van geldigheid is voortaan dat mensen het zelf met de sturing eens zijn en er hun menselijke capaciteit en creativiteit in kunnen ontplooien.'

Filosofen over het goede leven

Een rode draad door de bespreking was de vraag geweest hoe de leerlingen dachten over wat 'goed leven' betekent. Veel leerlingen waren van mening dat iedereen anders denkt over de vraag wat 'goed leven' is: 'IS vindt wat zij doen goed, en wij denken daar anders over.' Zoals gezegd vormde deze lessenserie de achtergrond ten opzichte waarvan de leerlingen reflecteerden op het proces waarin ze 'van de aarde iets moois mochten maken'.

Een meisje: 'Je ziet goed dat meisjes eigenlijk al wat volwassener zijn in dit soort dingen. Je ziet wel dat er op de echte aarde vaak ook dingen ondoordacht worden gedaan die grote gevolgen hebben.'

Ook de democratie: de jongens waren hier in de meerderheid, waardoor er alleen maar naar hen werd geluisterd. Dat was wel democratisch, maar niet eerlijk voor de vrouwen. Als ik het opnieuw zou doen, zou ik zeggen dat er evenveel jongens en evenveel meisjes moeten zijn, want zo is het eerlijker.'

Een jongen: 'In het begin waren de jongens aan de macht. De meisjes werden uitgesloten. Dat gebeurt helaas veel op aarde. Terwijl mannen en vrouwen gelijk horen te zijn. Ook de verwoeste aarde is een overeenkomst met hoe het in het echt gaat, want zoals de mens nu leeft wordt de aarde verwoest. We gaan er niet goed mee om.'

De jongen die de leiding kreeg: 'Als ik het over moest doen, zou ik weer een greep naar de macht doen en democratisch laten stemmen wat er moet gebeuren, omdat ik vind dat het beter is als de meerderheid beslist.'

Het meisje dat zichzelf als leider voorstelde: 'Ik zou me weer als leider hebben voorgesteld. Ik zou dan niet winnen, want de jongens zouden niet op mij stemmen, maar ik zou wel meer hebben gedaan om een goede wereld te creëren en de andere meisjes hebben aangespoord hun best te doen om een verschil te maken.'

Een ander meisje: 'Ik heb het gevoel dat de meisjes zich niet zomaar terugtrokken, maar dat dat onder andere kwam omdat de jongens gingen duwen en stiften uit handen trekken. Ik denk dat de meisjes zich een stuk volwassener hebben gedragen. De overeenkomst met de echte wereld is dat de vrouwen in grote delen van de wereld onderdrukt worden en ik snap nu ook wel hoe zich dat zo voordoet.'

Een jongen: 'In het groot zou er hetzelfde gebeuren, want er werd democratisch besloten wie de leider was en er waren ook mensen die het er niet mee eens waren. Die gaan dan protesteren. Ik zou iedereen laten stemmen op een (anonieme) leider die zijn standpunt heeft opgeschreven. Hierdoor kun je kiezen wat je zelf het beste voor de aarde vindt en is er geen vriendjespolitiek.'

Het meisje dat in opstand kwam: ‘Toen ik in opstand kwam, zetten de jongens mijn naam op het kleed met een streep erdoor. Ik denk dat een overeenkomst met de echte wereld is dat mannen over het algemeen meer macht en aanzien hebben dan vrouwen. Het verandert wel, maar vrouwen krijgen voor dezelfde banen wel minder betaald dan mannen bijvoorbeeld. Als ik het opnieuw zou doen, zou ik nog meer in opstand komen en mijn plaats meer hebben verdiend. Als het dan nog zo was gegaan, had ik gewoon een stift gepakt en een groot kruis op de aarde getekend, want op zo’n aarde zou ik niet willen leven.’

Een jongen: ‘Ik moest op z’n minst vijf keer lachen toen ik het verhaal las om hoe stom we eigenlijk zijn geweest (de Pokémonbal, jongens versus meisjes, het plukken van de stof). Nu ik het verslag heb gelezen, zou ik een volgende keer geen dingen meer maken die geen nut hebben, zoals de Pokémonbal.’

Als docent heb ik er vooral van geleerd dat het sociale experiment misschien iets is voor vroeg in de lessenserie om er vervolgens ook mee af te sluiten. Dan zijn de leerlingen enerzijds minder beïnvloed door de lessenserie (want hoe groot is de invloed ervan geweest op het verloop van het sociale experiment?) en is het anderzijds wellicht duidelijker welke lessen de leerlingen hebben geleerd als ze ze toepassen in de ‘herkansing’.

Frederike de Jong, MA, filosoof is docent aan het Bonaventuracollege, Mariënpoolstraat te Leiden. Zij geeft een cursus voor volwassenen Kennisontwikkeling in historisch perspectief: de groei naar spirituele volwassenheid. Dit artikel is eerder verschenen in het katern van de Vereniging van Filosofische Praktijk in Filosofie & Praktijk, september 2016, p. 107 – 111. f.j.dejong@planet.nl

BLOG Een onverstandige keuze of een volwassen aanpak?

De 14-jarige Lotje wil niet meer naar school. Ze heeft gewikt en gewogen en vertelt nu aan leerkracht Neelke Ebben dat ze onderwijsvrijstelling wil aanvragen. Een onverstandige keuze, of zit er een zekere volwassenheid in haar aanpak? En hoe verhoudt Neelke zich tot deze beslissing?

Daar zit ze, op de steen. Haar rug recht, een muts tot over haar oren. Het is zo'n dag waarop iets eenvoudigs als het kammen van haar haren te veel van haar vraagt. Als je haar zo ziet zitten, van achteren, zou je niet denken dat ze huilt. Ik weet inmiddels wel beter.

Terwijl ik haar benader, schuifel ik met opzet met mijn schoenen over de stenen. Iets voor de steen blijf ik staan. Mijn schouders hangen laag, de handen diep in mijn broekzakken. 'Is het oké als ik naast je kom zitten?' Ze geeft me een bijna onzichtbaar knikje met haar hoofd. Ik laat wat ruimte tussen ons in, daar op die steen. Mijn blik richt ik strak vooruit. Zo recht als zij zit, zo krom zit ik. Ik zeg even niets. We weten allebei dat het tijd is dat ze met woorden gaat zeggen, wat ze al weken met haar gedrag zegt.

De wallen onder haar ogen die steeds opvallender worden, de stoere spijkerbroek die is ingeruild voor een trainingsbroek. De haren zonder gel en, sinds gisteren, de muts op haar hoofd. De tranen stromen geruisloos over haar wangen. Af en toe veegt ze er eentje weg met haar platte hand. Zo zitten we, een minuut of vier, vijf, zwigend naast elkaar. Dan vraag ik 'Wil je erover vertellen?' Ze zucht. Duwt haar tranen weg. Haalt diep adem. En nog eens. Ik kijk haar schuin aan en vang haar blik. Het blijft stil. Terwijl we naar elkaar kijken, vullen haar ogen zich opnieuw met tranen. Haar mond gaat open en weer dicht. Ik voel dat ze niet kan zeggen, wat

ze wel wil zeggen. Ik vraag me af of ik het wel wil horen.

Juist als ik besluit dat mijn antwoord op deze vraag 'ja' moet zijn van mezelf, spreekt ze de woorden uit. 'Ik wil hier niet meer zijn. Ik wil hier echt niet meer zijn. Snap je dat?' Ik knik langzaam, terwijl ik haar woorden proef. 'Ja, ik begrijp je.' Ik leg mijn linkerhand op haar rechterschouder. De tranen stromen weer over haar gezicht. Wat is ze dapper.

Ongelukkig

Lotje voelt zich al jarenlang ongelukkig in het onderwijs. Ze heeft op verschillende scholen geprobeerd onderwijs te volgen. Nergens voelt ze zich thuis. Overal ervaart ze zoveel spanning dat het haar blokkeert. Ze heeft forse depressieve klachten die steeds opnieuw terugkeren. Moedeloos wordt ze ervan. De opdracht die we bij haar plaatsing op onze school hebben gekregen, is ervoor te zorgen een ontspannen en veilig onderwijsklimaat te creëren. Vanuit dit klimaat willen we haar leren hoe ze kan omgaan met spanning, hoe ze deze kan verdragen of verminderen.

De laatste maanden gaan de gesprekken tussen haar en mij steeds vaker over andere manieren om je leven te kunnen leiden. Het is iedere keer Lotje die hierover begint. En elke keer ben ik het die haar weer terugduwt in de richting van onderwijs. Ondertussen voelt ze zich steeds ongelukkiger. Het is bewonderenswaardig hoe ze elke dag weer energie kan opbrengen om naar school te komen. Om op haar stoel te gaan zitten. Veel meer lukt niet langer.

Ze pakt geen schoolboeken meer. Haar lach is verdwenen. Haar ogen kijken dof. In plaats van echt naar haar te luisteren, probeer ik steeds weer iets nieuws om haar terug het onderwijsproces in te krijgen. Er moet een manier zijn, ik moet 'm alleen nog zien te vinden. Het kan niet zijn dat dit ons niet lukt. Het kan niet zijn dat mij dit niet lukt.

Het gesprek op de steen is het begin van iets waarvan ik nooit

had gedacht dat ik het zou doen. Ik ga mee in haar idee dat ze, op veertienjarige leeftijd, gaat stoppen met onderwijs. Sterker nog: ik ga voor haar aan de slag om dit voor elkaar te krijgen. Samen met haar ouders overleg ik met zorgteams en leerplichtambtenaren, met psychologen en psychiater. Ik pleit, schrijf brieven, overtuig. Het meest krachtig is Lotje zelf. Als zij in een gesprek met iedereen die 'belangrijk' genoeg is om erover te mogen beslissen, vertelt hoe ze onderwijs ervaart, is de pijn, haar pijn, voelbaar voor ons allemaal.

Op het moment van afscheid voel ik niet langer twijfel. Lotje wist met haar veertien jaar al wat ik dan pas leer. Soms is het sterker iets op te geven, om zo ruimte te maken voor nieuwe kansen. Kansen waarvan ik geloof dat zij ze met alles wat ze heeft zal aangrijpen. Omdat dit meisje een ongelooflijke kracht in zich heeft. En ik het haar gun. Dat ook.

Vier jaar verder

Inmiddels zijn we vier jaar verder. Op Facebook zie ik een foto van haar voorbij komen. Ze kijkt met een sprankelende blik in de camera. Zie ik wat er is, of wat ik wil zien? Voor het schrijven van dit artikel besluit ik haar een berichtje te sturen. Ze reageert enthousiast.

Toen de brief waarin stond dat ze werd vrijgesteld van onderwijs op de deurmat viel, is ze meteen gaan solliciteren bij een supermarkt. Ze werd daar aangenomen en heeft er op verschillende afdelingen gewerkt. Nadat ze het aanbod kreeg om een interne opleiding te volgen, is ze gestopt. Niet omdat ze niet wilde leren, maar omdat ze andere dingen en op een andere wijze wilde leren. Ze had een plan voor zichzelf bedacht. Ze wilde zoveel mogelijk concepten uitproberen om op deze manier te ontdekken welke richting het best bij haar past.

Achtereenvolgens heeft ze gewerkt bij een designwinkel voor meubels, een schoenenwinkel en een ijssalon. Bij de ijssalon werkte ze als zelfstandig medewerker, waarbij ze hele dagen alleen voor

de zaak zorgde. Waar het op school een crime was om ochtenden vol te houden, ging dit haar prima af. Ze werd opgeleid tot *barista* en werkt nu als professioneel barista door heel Nederland. Ze hoeft niet langer te zoeken naar baantjes, maar krijgt ze aangeboden.

Ze heeft met behulp van een therapeut inzicht gekregen in de oorzaak van haar schoolproblemen. Haar IQ-profiel met een hoge intelligentie op alle vlakken vormt een ongelukkige combinatie met haar gemiddelde verwerkingssnelheid. Hierdoor kan ze geen acht uur achter elkaar informatie opnemen en verwerken. Door dit te blijven proberen, wordt ze er letterlijk ziek van. Nu ze dit weet van zichzelf, kan ze hier rekening mee houden. Ze staat bewust stil bij wat ze voelt en past haar leven hier als dit nodig is op aan.

Het horen van haar verhaal maakt veel in me los. Het gevoel tekortgeschoten te zijn voor dit meisje, omdat ik niet heb kunnen doen wat ik zo graag voor haar wilde, transformeert naar een gevoel van trots. Trots op Lotje, dat het haar is gelukt om mij mijn focus te laten veranderen. Ik ben zo blij dat het haar gelukt is, voor haar en voor mijzelf.

Zoals Lotje zegt: 'Mensen die niet gemaakt zijn via school hun weg te vinden, hebben altijd een andere weg die ze kunnen volgen. Anders waren ze niet zo geboren, want voor iedereen is een toekomst gemaakt.' Ik geloof dat ik haar binnenkort ga vragen of ze een heel goede kop koffie voor me wil maken. Ik lust geen koffie. Maar die van haar, die wil ik graag eens proeven.

Neelke Ebben schreef dit artikel in samenspraak met Lotje Bierkens, haar oud-leerling. Neelke werkt op SOVSO Zuiderbos, een school die verbonden is aan een instelling voor kinder- en jeugdpsychiatrie.

ONDERWIJS- AVOND:

Bildung in het onderwijs
Joep Dohmen in theater Maitland, Driebergen

11 JAN 2018

VERSLAG

Professor Joep Dohmen (1949) is lector Bildung aan het centrum voor Humanistische Vorming (HVO) en emeritus hoogleraar Wijsgerige en praktijkgerichte Ethiek aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht. Hij verzorgde onder meer de Socrates-lezing in 2016.

Joep Dohmen: ‘De mens is niet vanzelf verstandig en in staat om goed met de ander om te gaan. Daarin moeten we oefenen.’

Een verslag van Joyce van den Bogaard

Bildung, persoonsvorming, de groei naar volwassenheid begint bij onze kinderen. Antoine de Saint-Exupéry, de schrijver van een van mijn lievelingsboeken, De Kleine Prins, schreef het treffend: ‘Voordat je kunt opgroeien, begin je met klein te zijn.’ Ook Joep Dohmen bood op de Onderwijsavond van 11 januari een aantal mooie inzichten. ‘Jongeren mogen geen slachtoffer worden van het maakbaarheidsideaal, ze moeten actief begeleid worden door ons, door ouders, leerkrachten.’

Wat filosofie en de groei naar volwassenheid met elkaar te maken kunnen hebben, wordt tijdens het openingswoord door NIVOZ-medewerker Maartje Janssens duidelijk gemaakt aan de hand van de trailer van Just A Beginning, een Franse documentaire over de kleuters in de klas van juf Pascaline. Zij hebben wekelijks een

opmerkelijke les op het rooster staan, namelijk filosofie. In deze les leren de klasgenoten hun gevoelens te uiten en te luisteren naar gedachten van anderen, terwijl ze discussiëren over onderwerpen als liefde, macht en de dood. Tijdens deze gesprekken – met het oog op de toekomst – laten de jonge, enthousiaste filosofen geen kans voorbijgaan om hun mening te geven.

Dan de lezing van Joep Dohmen, die hoge eisen stelt aan zijn toehoorders. In een moordend tempo deelt hij zijn moraal-filosofische verkenning van het begrip volwassenheid met een zo goed als uitverkochte zaal in theater Maitland. Dohmen begint met een korte uiteenzetting over de verschillende letterlijke betekenissen van het woord ‘volwassenheid’ in diverse vakgebieden (beleid, recht, biologie, gerontologie, sociologie, psychologie). De meest interessante in dat rijtje is wat mij betreft de psychologische betekenis: iemand heeft een zekere mate van zelfstandigheid verworven, in de zin van mentale stabiliteit. Hij heeft realiteitsbesef en is in staat een bij de fase passende crisis te overwinnen. Hij is goed gesocialiseerd, verzandt niet in eenzaamheid of zelfhaat. Een interessant boek in dit kader is The Stories We Live By, van Dan McAdams, een boek dat gaat over *het narratief*: wij zijn de verhalen die we vertellen. Mensen zijn verhalende wezens die elkaar voortdurend hun levensverhalen vertellen en daardoor voor zichzelf en anderen begrijpelijk worden.

Moderne Bildung als de weg naar volwassenheid

De discussie over volwassenheid kent een lange en rijke traditie. Zo noemde het stoïcisme rond 300 voor Christus al een interpretatie van autonomie dat je moet weten ‘waar je over gaat’ en waar je niet over gaat. Daar tegenover staat het ideaal dat Kant heeft over volwassenheid, namelijk dat je van goede wil moet zijn. Bildung als emancipatiebeweging wil zeggen: ‘Wie zichzelf niet vormt, wordt gevormd’. Zonder oefening wordt de mens datgene wat natuur en cultuur van hem maken. Bildung is dus ‘begeleide zelfvorming’, een integraal leerproces als de weg naar volwassenheid. Denk aan een jongere die zijn leven bewust mee vormgeeft, samen met de belangrijke mensen in zijn leven (ouders, leerkrachten en docenten).

Inspiratie en autonomie

Er gaat wel iets vooraf aan Bildung, namelijk het “ontwaken”: ‘Ik moet iets met mijn leven, ik moet er zelf richting aan geven’. Jonge mensen ontdekken dat de keuzes die ze maken er daadwerkelijk toe doen en de docent kan hier als voorbeeldfiguur mede het verschil maken. Ook moeten jongeren leren reflecteren, zodat ze een ‘eigen kijk op het leven’ kunnen ontwikkelen: wat zijn goede en slechte argumenten? Dat gebeurt niet in een innerlijke monoloog, maar thuis aan tafel, in de klas, op een bankje in het park, waar je de mening van anderen hoort. Zo leer je je oordeel opschorten en een standpunt innemen. Dat innemen van een standpunt noemde Kant ‘mondigheid’, de weg naar volwassenheid. Hierbij is zelfvertrouwen natuurlijk vreselijk belangrijk: het vormt de emotionele basis van je ontwikkeling. Cognitieve zelfvorming geeft een mens zelfvertrouwen, omdat het helpt een standpunt in te nemen. Of zoals Martha Nussbaum zegt: ‘De leerling ontdekt langzamerhand het belang van het ontwikkelen van zijn eigen geest’.

Autonomie gaat nadrukkelijk niet over zelfgerichtheid of narcisme. Het gaat over het onontkoombare, het zelf leren interpreteren van situaties. We moeten jongeren leren een eigen visie te ontwikkelen, leren luisteren, leren zich uit te drukken.

Speelruimte en oriëntatie

De mens heeft een beperkte speelruimte in maatschappelijk opzicht. We zijn allemaal mensen, met allemaal een verschillende speelruimte. Jongeren denken vaak dat hun vrijheid grenzeloos is. Maar je kunt niet alles worden, om allerlei redenen. Onze persoonlijke vrijheid is aan allerlei voorwaarden verbonden. De markt jaagt weliswaar allerlei verlangens aan, maar die zijn niet altijd in het belang van jongeren. Dus moeten jongeren leren hun eigen speelruimte te doorzien, de noodzaak leren zich te beperken, tegen de megalomanie van het neoliberalisme in.

‘Zonder deugden houdt geen mens, school of samenleving stand. We moeten dus actief oefenen in gewoontes, vaardigheden, zelfdiscipline. Ouders en docenten kunnen bij uitstek voorbeeldfiguren zijn hier.’

Een vraag die jongeren zich geregeld stellen is: 'Is dit het nou wel? Wat vind ik nou echt belangrijk?'. Denk aan de keuzestress: er is geen houvast, geen kader, geen kompas, en dus verzuipen jongeren in relativisme. We moeten ze leren vertragen en in die vertraging leren focussen: ga ik iets doen met mijn leven? Wil ik een gezond leven? Jongeren moeten ontdekken wat ze echt willen en morele waarden ontwikkelen, zoals authentieke betrokkenheid bij de wereld.

Burgerschap en zelfdiscipline

Mensen zijn sociale wezens: hoe ga ik mijn sociale rol als burger invullen? De scheiding tussen burgerschapsvorming en persoonsvorming is onhoudbaar: alsof de manier waarop je je rol als burger invult, niet ook je persoon vormt – en andersom. Of anders gezegd: alsof je in het ene geval alleen met jezelf bezig bent, en in het andere geval alleen met de ander.

Een ander aspect dat belangrijk is als het om Bildung gaat is zelfdiscipline. De mens is niet vanzelf verstandig en in staat om goed met de ander om te gaan. Daarin moeten we oefenen. Zonder deugden houdt geen mens, school of samenleving stand. We moeten dus actief oefenen in gewoontes, vaardigheden, zelfdiscipline. Ouders en docenten kunnen bij uitstek voorbeeldfiguren zijn hier: zij kunnen jongeren helpen om vol te houden, ze bemoedigen.

Omgaan met tijd, eindigheid en kwetsbaarheid

Jonge mensen willen niks missen, alles meemaken. Het oplossen van hun identiteit jaagt ze angst aan. Ze moeten leren omgaan met vormen van eindigheid. Bij deze ontwikkeling is wilsvorming nodig om een zekere stabiliteit te ontwikkelen.

Ons leven bestaat echter ook uit toeval, tegenslag, menselijk tekort, het noodlot, alles wat onze actieve persoonsvorming kan dwarsbomen. Het leven is breekbaar. Er gebeuren nare dingen in het leven. Het is tegen het zere been van het neoliberalisme dat er iets is als *luck* en *unluck*. Jonge mensen krijgen vaak het idee dat ze niet kunnen of hoeven te falen, terwijl ze vertrouwd moeten raken met toeval, het noodlot. Daarom is het belangrijk om jongeren passivi-

teit en ontvankelijkheid aan te leren. Anders worden ze slachtoffer van het maakbaarheidsideaal.

Goede begeleiding en integratie

Jongeren moeten in hun vormingsproces actief begeleid worden door ons, door ouders, leerkrachten. Jonge mensen staan pas aan het begin van hun leven, zijn pas net op reis. Ze hebben een gids nodig voor het soort bagage wat je nodig hebt, voor het vermijden van valkuilen, of voor de eenzame uren. Daarom is Bildung nadrukkelijk ‘begeleide zelfvorming’. Blijf voortdurend in gesprek met jongeren, houd contact, maar op gepaste afstand, en voer zowel het terloopse als het fundamentele gesprek. Dat laatste is hachelijk, maar onontbeerlijk om elkaar te leren begrijpen. Ouders en docenten zijn ook vertrouwenspersonen voor het bepalen van hun koers en het maken van fouten. Ze moeten niet schipperen, maar ergens voor staan. Ze zijn voorbeeldfiguren in de manier waarop ze zelf doorzetten, vertrouwenspersoon zijn. We moeten jonge mensen de tijd gunnen. We hebben warme scholen nodig, met een warme cultuur, leerkrachten met echte interesse in de kinderen. De belangrijkste momenten in je leven zijn immers die momenten dat iemand al dan niet achteloos laat merken dat hij vertrouwen in je heeft.

Tot slot, Bildung is gericht op de ontwikkeling van de hele mens, op geslaagde integratie van de menselijke mogelijkheden. Het doel van onderwijs en opvoeding is het gestaag bevorderen van de meest typische menselijke vermogens. Een goed geïntegreerd persoon is iemand met een eigen levenshouding, die bewust en bekwaam, sociaal en moreel in het leven staat.

Mensen ervaren volwassenheid vaak als een deceptie. Joep Dohmen wil, in navolging van Susan Neiman, jongeren een positief beeld van volwassenheid voorhouden. ‘Misschien dat zij ons dan toch dankbaar kunnen zijn dat wij ze op de wereld hebben gezet.’

Joyce van den Bogaard is redacteur bij NIVOZ-platform hetkind en moeder van twee kinderen.
j.vandenbogaard@nivoz.nl

AUDIO

Helaas is er door technische problemen geen audio-opname van de Onderwijsavond met Joep Dohmen. Onze excuses.

REFLECTIE VAN BEZOEKERS

Wat sprak je aan?

- Dohmen gaf mij een bevestiging van het belang van veerkracht en discipline, het leren omgaan met tegenslag en teleurstelling. Maar gun kinderen de tijd. Het maakbaarheidsideaal is doorgeslagen, de zorgen over burn-out bij jonge mensen en aanverwante ontwikkelingen.
- De omschrijving van het begrip autonomie als in zelfstandig leren denken en interpreteren om te doorzien wie je bent en hoe de wereld in elkaar zit. Het leren innemen van standpunten en het accepteren van de werkelijkheid zoals die is en daarin dan wel weten dat een ieder het verschil kan maken.
- Bildung zien als een pedagogische werkelijkheid, niet als een volgend middel of lesje.
- Notie van Bildung als ‘begeleide’ vorming en oproep van Dohmen om jongeren vooral te brengen tot het innemen van eigen standpunten – dit laatste juist ook in relatie tot de huidige overvloed aan keuzemogelijkheden en daarmee gepaard gaande keuzestress.

Hoe zie je een verbinding met jouw praktijk?

- Ik ga deze filosofische invalshoek gebruiken bij de onderbouwing van het vormgeven van burgerschapsvorming in het curriculum.
- Ik kan verbinding maken met de boeken die ik lees (Biesta, Dewey, Arendt, Fromm). Maar helaas mis ik verbinding met de praktijk. Als daar even sprake van was, in de discussie na afloop, dan werd dat onvoldoende uitgediept naar mijn mening.
- Leren naar volwassenheid is meer dan het behalen van doelen! Wij kunnen kinderen begeleiden in een ‘heel mens’ worden. Bildung als begeleide zelfvorming... en wij leerkrachten mogen (mede)begeleiders

zijn. Of zoals Luc Stevens het samenvatte: Bildung als pedagogische verantwoordelijkheid!

- De twee kanten van autonomie: de vrijheid, maar ook de verantwoordelijkheid die dat met zich meebrengt. Dit wil ik in de praktijk brengen bij de kinderen en in samenwerking met collega's.
- Elke opmerking die mij motiveert om kinderen echt te zien maakt een lezing als deze zo de moeite waard, en Dohmen maakte legio van deze opmerkingen.
- Het feit dat je een gids bent voor kinderen. Je bent een belangrijke schakel in hun ontwikkelproces naar oordeelsvorming, de vorming van het besef naar wat zij zelf denken, willen, belangrijk vinden.
- Als ik al een vertaling heb, dan is het de noodzaak die ik voel om in onze residentie en school te zorgen voor voldoende mensen die het juiste niveau en de instelling meenemen om de eigen praktijk voortdurend te blijven onderzoeken en fundamentele vragen te stellen aan onszelf.

TWEETS

nvt @ hbjuf

- Kinderen laten zien dat de keuzes die ze maken er toe doen is belangrijk. En nog veel meer interessants gehoord van Joep Dohmen bij @NIVOZ.

KC De Lanen @kc_delanen

- De paden op, de lanen in!Onderwijsavond @NIVOZ: lezing #Joepdohmen over #Bildung in het onderwijs. Mooie inzichten voor het nieuwe #kindcentrum @kc_delanen: geïnspireerd het weekend in! #lucstevens @signumonderwijs @OnsKindbureau

Gérard Zeegers @GZeegers

- Dohmen: "We moeten jonge mensen de tijd gunnen voor het bepalen van hun koers en het maken van fouten." #nivoz
- Joep Dohmen spreekt bij en voor het #nivoz: "Volwassenheid en kwetsbaarheid sluiten elkaar niet uit. Integendeel... volwassenheid en feilbaarheid sluiten elkaar in."

- Joep Dohmen over #volwassenheid: “Mensen zijn verhalende wezens, die elkaar verhalen vertellen, om voor zichzelf en anderen begrijpelijk te worden.” #nivoz

Warner Immink @WarnerImmink

- @NIVOZ hoe een Bildungsfilosoof als Joep Dohmen ook praktijktips geeft: Stimuleer het eigen denken, voelen & willen van jongeren. Gun hun eigen tijd en begrens op de juiste momenten de vrije speelruimte. Maak hen vertrouwd met hun kwetsbaarheid & raakbaarheid.

Lambert van der Ven @ lambertven

- Alles wat zichzelf niet vormt, wordt gevormd. De pedagogiek als noodzakelijke ondersteuning op weg naar volwassenheid. @NIVOZ @joepdohmen #volwassenheid

Frans Droog @FransDroog

- We moeten jongeren de tijd gunnen. Docenten dienen tegelijkertijd niet te schipperen maar voor te leven dat ook zij moeite doen om iets te bereiken. Joep Dohmen #onderwijs
- Bildung is begeleide zelfvorming. Joep Dohmen #onderwijs
- Hoe maak je Bildung concreet vanuit het floating begrip dat het lijkt te zijn? Het kan, volgens Joep Dohmen. #onderwijs
- Stellingen over volwassenheid door Joep Dohmen. Een mens wordt niet vanzelf volwassen Volwassenheid is een standaard van perfectie Volwassenheid is een moreel ideaal #onderwijs

René van Vianen @ ReneVanVianen

- Joep Dohmen: “niet schipperen in de opvoeding als ouders” maar ergens voor gaan staan! #Bildung @NIVOZ

Bram Aerns @ BramAe

- Joep Dohmen: Wat moet onze horizon zijn als wij kinderen opvoeden? Wat is de missie van het onderwijs?: Een verkenning van het begrip volwassenheid, dat als het ware aan de horizon staat voor de waar-toe-vraag van het onderwijs. Op... <http://dlvr.it/Q9q0vF> #onderwijs

NIVOZ in de volgende maand

Onderwijsavond 7 maart

Jan Derksen – *Een bijdrage van het onderwijs aan de preventie van psychische aandoeningen: feit of fictie?*

Masterclass 29 maart

Jan Bransen – *Onvolwassenheid als excuus*

BLOG ‘Nu moeten we er echt uit, anders blijven we in slaap vallen’

Bildung kan al snel aanvoelen als een groot en zwaar begrip, maar Martijn Galjé – docent Pedagogische tact bij NIVOZ – brengt het terug naar de kleine, vormende momenten die hij in zijn eigen gezin tegenkomt. Dit blog las hij zelf voor op de Onderwijsavond, tijdens het nagesprek met Joep Dohmen, waarin een vertaling werd gemaakt naar de praktijk.

Maandagmorgen 7:15 uur. De wekker gaat voor de derde keer. ‘Nu moeten we er echt uit, anders blijven we in slaap vallen,’ zegt mijn vrouw. Ik mompel dat ik geen zin heb. Geen zin om al afscheid te nemen van de vakantiemodus. Nog even in de cocon blijven die we twee weken voor onszelf hebben gesponnen.

Als ik in de slaapkamer van onze zoons kom, hoor ik ze beiden op hun eigen manier mopperen tegen mijn vrouw. Zij is de boodschapper van het onheil: tijd om onze cocon te verlaten. Ik hoor ‘ik wil niet’ in vijftien verschillende bewoordingen. Onze jongste is sneller overgehaald om toch mee naar beneden te komen dan onze oudste. Zes jaar en niet van plan om zich gewonnen te geven. Hij wil echt niet. Ik merk het aan wat hij zegt, aan wat hij doet en vooral aan zijn gezicht.

Gelummel

‘Ik moet de hele dag werken op school.’ Ja, gedverdemme, inderdaad. De hele dag werken. Niks uitslapen, sneeuwpret, gelummel, stoeien, spelen, vervelen of andere zaken. Afgelopen daarmee. Werken.

Ik weet hoe hij ervoor staat. Ik ervaar een soortgelijke weerstand tegen de eisen van deze maandagmorgen. Hij gaat het hele jaar al – tegen onze verwachting in – met plezier, gemak en energie naar de voor hem nieuwe middenbouw. Hij blijkt de ‘groep 3-stijl’ en het werk dat van hem gevraagd wordt toch aardig te verteren.

Deze morgen eist hij echter duidelijk zijn zelfbeschikkingsrecht op. Voor ik het weet sta ik ‘m over te halen om mee te draaien in de mallemolen van de maandag na de vakantie, omdat ik blijkbaar vind dat we allebei aan het werk moeten. Het is niet aan ons om te blijven liggen met de deken over ons hoofd. Waarom eigenlijk niet? Wat is het ergste wat ons kan overkomen? Straf? Inspectie op ons dak? Ontslag? Eeuwige luiheid? Nooit meer werken? Nooit meer naar school? Wie gaat hier eigenlijk over?

Hoe zit het met mijn opvoeding als ik nu echt naar hem luister? Er bekruipt me een extra ongemakkelijk gevoel als ik denk aan de aanmoedigingen die ik hem vaak in woord en daad voordoet. *Durf voor jezelf te denken, volg niet zo maar de regels. Blijf zelf kritisch, laat je horen als je iets echt niet wilt, durf te kiezen.* Omdat ik denk dat hij daar veel profijt van zou kunnen hebben in zijn leven.

Ondertussen heb ik hem uitgedaagd om vanaf zijn bed op mijn rug te springen. Die uitdaging wil hij wel aan. Een paar seconden later sloffen we zo samen de trap af. Op naar onze werkzaamheden. De plicht roept en ik heb te weinig toegang tot mijn eigen vrijheid en autonomie. Mooie boel. Brave inborst.

Martijn Galjé is afgestudeerd als ontwikkelingspsycholoog en begeleidingskundige. Voor NIVOZ werkt Martijn als begeleider in de NIVOZ-opleidingen, in bijzonder als docent Pedagogische Tact.
m.galje@nivoz.nl

PRAKTIJK ‘Als studenten voelen wij ons tekortgedaan, want in het onderwijs hoeven wij zelden te laten zien wie wij zijn’

Terwijl ‘meten is weten’ de huidige onderwijspraktijk diepgaand bepaalt, geeft Koen Wessels gehoor aan de roep om meer persoonsvorming. Gefrustreerd door zijn eigen studentervaringen richtte hij met anderen De Bildung Academie op, nu alweer 2,5 jaar terug. In zijn boek Dan maken we het onderwijs zelf wel! beschrijft hij zijn zoektocht naar betekenisvol onderwijs, en welke overwegingen hieraan ten grondslag lagen.

Herfst 2012

Op een heldere herfstavond in 2012 fiets ik naar mijn studentenhuus in Amsterdam Nieuw-West. Ik kom van de Roeterseiland-campus, waar ik net een avondcollege van de *honoursmodule* Labyrint had.

Ruim twee jaar eerder was ik aan de studie bewegingswetenschappen aan de Vrije Universiteit begonnen. Vooraf had ik hoge verwachtingen. De opleiding stond als ‘vrij pittig’ aangeschreven, met zowel duidelijke bèta- als alfa-elementen en een hoge studielast. Maar in de verstreken tijd was ik toch vooral van ‘massaal hoorcollege’ naar ‘anoniem meerkeuzetentamen’ gesjokt. Af en toe was ik wat uitgedaagd door een werkgroep, computerpracticum, presentatietje, onderzoeksprojectje of essayopdracht, maar ik had aan twintig uur in de week genoeg. En ik had nou niet bepaald het gevoel deel uit te maken van een inspirerende leergemeenschap.

Ik raakte langzaam vastgeroest in de ‘achteroverleunhouding’ die zoveel studenten typeert, toen ik tegen het einde van mijn eerste

studiejaar een brief op de mat vond met een hoopgevende boodschap: *‘Beste Koen, je hebt minstens een 7.5 gemiddeld en we willen je daarom uitnodigen om deel te nemen aan het honoursprogramma voor studenten die een extra uitdaging aankunnen.’* Mijn eerste gedachten toen? *‘Kan het basisprogramma zelf niet uitdagender?’* En: *‘Mits daartoe gemotiveerd zou iedereen hier best een extra uitdaging aankunnen.’*

Ik heb mij ingeschreven en daar heb ik deze herfstavond, onderweg naar huis, zeker geen spijt van. Want zo in mijn eentje op de fiets is alles in mij bezig zo hard mogelijk *‘Ja! Ja! Ja! Dit is wezenlijk!’* Genietend van het gevoel dat ik al twee jaar mis in mijn studie, vraag ik mij af: wat gebeurt er in dit onderwijsprogramma dat mij zo in vuur en vlam doet staan? Heeft het ermee te maken dat ik word uitgedaagd buiten de kaders van wetenschappelijke hokjes te denken? Heb ik het te danken aan docenten die zichtbaar in mij geïnteresseerd zijn en mij zeer serieus nemen? Komt het doordat de onderwijsbijeenvakkomsten heel actief en levendig zijn? Speelt het een rol dat ik verantwoordelijkheid voor mijn eigen ontwikkeling krijg aangereikt? Zit het erin dat ik onderdeel ben van een lerende groep mensen die echt in elkaar geïnteresseerd zijn?

‘Het voelt alsof ik allerlei kennis en onderzoeksvaardigheden in mijn rugzakje gestopt krijg, maar dat ikzelf, als persoon onaangeraakt blijf’

Ik concludeer dat dit alles wel een rol zal spelen en ik realiseer mij hoeveel ik mis bij bewegingswetenschappen. Hoewel ik het inhoudelijke niveau van bewegingswetenschappen goed vind, voel ik mij er zelden verbonden met mijn docenten en medestudenten; het voelt een beetje als een anonieme intellectuele exercitie. Het voelt alsof ik allerlei kennis en onderzoeksvaardigheden in mijn rugzakje gestopt krijg, maar dat ikzelf, als persoon die dat rugzakje draagt, onaangeraakt blijf. Ik merk dat er iets in mij aan het veranderen is. Ik denk niet dat ik nog genoeg kan nemen met wat de universiteit mij voorschotelt. Er komen twee wezenlijke vragen in mij op: *wat is de bedoeling van onderwijs? En: hoe ziet goed onderwijs eruit?*

Lente 2015

Op een warme lentedag in 2015 zit ik in de trein van Amsterdam naar Utrecht. Zojuist zat ik aan tafel bij mevrouw Dymph van de Boom, die in roerige tijden het stokje van Louise Gunning heeft overgenomen als waarnemend voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam. Nu ben ik op weg naar Universiteit Utrecht waar ik mijn masterthesis moet verdedigen.

Na mijn studie bewegingswetenschappen heb ik de onderwijsvragen, die zich steeds sterker in mij waren gaan nestelen, gevolgd en kwam ik uit op de onderzoeksmaster onderwijskunde. Zo aan het einde van mijn studietijd maakte het schrijven van mijn masterthesis voor mij wederom duidelijk dat de universiteit aan verbetering toe is. Ik blijf namelijk achter met het gevoel dat er in het huidige universitair onderwijs te weinig waardering is voor mensen die verder kijken dan hun neus lang is. Het lijkt, in elk geval in de onderwijskunde, haast de bedoeling dat we allemaal robotjes worden die braaf naar mechanismes kijken en zich afsluiten voor de moeilijke vragen, de vragen die je niet zomaar met een kwantitatieve analyse kunt beantwoorden.

Mijn thesis gaat over de relatie tussen interesseontwikkeling en studiekeuze. En ik had hierbij de onderliggende gedachte dat het wenselijk is om bij het kiezen van een studie dicht bij je interesses te blijven. De argumentatieve uiteenzetting waarmee ik die gedachte wilde onderbouwen werd echter niet met open armen ontvangen en verdween uiteindelijk bijna volledig uit mijn thesis. Ook toen ik in wilde gaan op een voor mij ietwat schokkende observatie – de observatie van een wetenschappelijke agenda die ernaar streeft interesses effectief te manipuleren, zodat studenten kiezen voor bètastudies waar veel economische winst mee te boeken valt – werd ik tegengehouden.

‘Hoewel ik goed gekwalificeerd was als onderzoeker heb ik mijns inziens te weinig geworsteld met moeilijke, belangrijke vragen’

academie als startpunt, een beweging die strijdt voor onderwijsverbetering in Nederland. De individuen in deze groep dragen allemaal net als ik een verzameling onderwijservaringen met zich mee die ze aan het denken hebben gezet. Maar dat niet alleen: samen hebben we de overtuiging iets te kunnen veranderen. En misschien wel het belangrijkste: in de ontmoeting met elkaar vinden we de inspirerende, vormende omgeving die we eigenlijk in onze studie hadden gehoopt te vinden.

Alles in mij schreeuwt weer volop 'Ja!'. Ik heb weer het gevoel met iets wezenlijks bezig te zijn. En met succes: zo vlak voor de zomer is het reeds gelukt om 26 studenten te vinden die willen deelnemen aan een fulltime onderwijsprogramma van een half jaar. De start van 'De Bildung Academie' staat voor september 2015 op de planning en Dymph van de Boom heet ons welkom om te praten over de door ons ervaren tekortkomingen van de universiteit. Deze kan ik denk ik het beste samenvatten als een gevoel dat de universiteit tekortschiet voor de persoon die een student is en voor de samenleving waar die studenten onderdeel van uitmaken.

Als studenten voelen wij ons tekortgedaan, want in het onderwijs hoeven wij zelden te laten zien wie wij zijn. We verbazen ons erover dat we weinig actief leren, dat we weinig nieuwe ervaringen opdoen, dat we weinig andersdenkenden ontmoeten, weinig standpunten in hoeven te nemen, weinig uit onze comfortzone hoeven te treden en weinig stil hoeven te staan bij de systemen waar wij onderdeel van uitmaken. We delen het gevoel dat het in hoger onderwijs vooral gaat over het vullen van een rugzakje en maar weinig over de persoon die het rugzakje draagt. En dus hebben we elkaar diep in de ogen gekeken en besloten: dan maken we ons onderwijs zelf wel!

Dit verhaal is eerder verschenen in editie 29, mei 2017 van het ISVW-magazine, het online blad van de Internationale School voor Wijsbegeerte. Voor meer artikelen verwijzen we naar www.ifilosofie.nl Uit: Koen Wessels, *Dan maken we ons onderwijs zelf wel!* Een bildungsvisie. ISVW Uitgevers, 2017

Maak kennis met De Bildung Academie

De Bildung Academie (DBA) beoogt op verscheidene manieren bij te dragen aan ontwikkeling van het reguliere onderwijs in Nederland. Bijvoorbeeld door samen aan de creatietafel te zitten als onderwijs-ontwikkelaars, door een spiegel voor te houden als kritische vriend of door docenten te voeden in hun ontwikkeling met trainingen en workshops. Als voedingsbodem voor deze activiteiten heeft De Bildung Academie een eigen onafhankelijke onderwijsruimte, een open ruimte om samen na te denken over de vraag welk onderwijs nu nodig is, en om dat onderwijs te doen.

Momenteel is een bildung-jaarprogramma, gericht op jongvolwassenen, vol in ontwikkeling. Op 15 maart en 12 april organiseert De Bildung Academie een eerste **informatieavond** over dit programma.

Zie ook <http://debildungacademie.nl/>

DUIDING Over pedagogische vragen waar Bildung zelf geen antwoord op heeft

Joep Dohmen gaf een nauwkeurige en genuanceerde analyse van het idee van volwassenheid. ‘Daarbij heeft hij de discussie over dat begrip een flink aantal stappen vooruitgeholpen,’ schrijft Gert Biesta. ‘Wat mij als onderwijspedagoog vooral interesseerde was de manier waarop hij dat verbond met het idee van Bildung, omdat precies daar de relatie met onderwijs en opvoeding in beeld komt.’ Zijn duiding.

Joep Dohmen karakteriseerde in zijn lezing *Bildung* als begeleide zelfvorming, en ik denk dat dat een accurate karakterisering van het moderne Bildungs-begrip is. In zijn afsluitende opmerkingen benoemde Luc Stevens *Bildung* vervolgens als het terrein waar het pedagogische in het onderwijs plaatsvindt.

Ofschoon er onder de noemer van *Bildung* momenteel veel moois plaatsvindt in het Nederlandse onderwijs – het draagt vooral bij aan een breder curriculum dan wat in de cultuur van meten en afrekenen gebruikelijk is – zou ik er zelf voor willen pleiten om *Bildung* en pedagogiek niet onmiddellijk met elkaar te identificeren. Het historische argument daarvoor is dat *Bildung* uit een hele andere traditie stamt dan het pedagogische denken en doen. *Bildung*, in het Duits gezegd, stamt uit een andere traditie dan *Erziehung*. Het theoretische argument – met belangrijke praktische implicaties voor het onderwijs – heeft te maken met het feit dat met het idee van ‘begeleide zelfvorming’ nog niet alles over de dynamiek van onderwijs en opvoeding is gezegd, en dat de traditie van pedagogiek precies de aandacht richt op wat buiten beeld blijft in het idee van ‘begeleide zelfvorming’.

Dat ‘begeleide zelfvorming’ een adequate karakterisering van

het moderne Bildungs-begrip is, is allereerst omdat *Bildung* een proces is waarin het zelf een vorm krijgt, en ten tweede omdat in de moderne Bildungs-traditie er inderdaad van wordt uitgegaan dat dit een proces is waaraan het zelf actief bijdraagt. *Bildung* is geen passief inwerken van buitenaf. *Bildung* wordt daarbij opgevat als het proces waarin en waardoor het zelf iemand wordt door interactie met cultuur in de meest ruime zin van het woord. We zouden *Bildung* zo bezien als een proces van cultivering kunnen beschouwen.

Van alles

Het probleem dat daarbij in beeld komt is dat het individu in de ontmoeting met cultuur van alles tegen kan komen. Cultuur is zowel Beethoven als Lady Gaga; zowel Michelangelo als Damien Hirst; zowel Steven Spielberg als Leni von Riefenstahl. En cultuur is ook zowel verkeersregels als rechtsregels; zowel groepscultuur als de ‘party-line,’ enzovoorts. Zo ongeveer alles is, zo bezien, eigenlijk cultuur. Dat is wellicht waarom *Bildung* als *begeleide* zelfvorming wordt gezien, omdat we de nieuwe generatie op zijn minst hulp dienen te bieden om wegwijs te worden in de wereld, wellicht ook om het individu te helpen ten aanzien van al datgene waaraan het zich zou kunnen vormen verstandige – en misschien moeten we hier ook zeggen: volwassen – keuzes te maken.

Precies op dit punt doen zich echter twee vragen voor. De eerste is wat de status van die begeleiding is. Waarom zou zelfvorming eigenlijk begeleid moeten worden? Wat is de rechtvaardiging daarvan? Wie zijn betrokken in die rechtvaardiging? Is het de nieuwe generatie die daarom vraagt? Is het de zittende generatie die dat vindt?

Of stuiten we hier op de pedagogische paradox, dat wil zeggen op het feit dat in opvoeding en onderwijs de interventie van de opvoeder of leraar altijd allereerst verschijnt als uitoefening van macht, en mogelijk – maar niet automatisch en niet zonder garantie – omgevormd kan worden tot macht wanneer het kind of de leerling, terugkijkend, constateert dat die interventie welkom was,

misschien omdat die interventie geholpen heeft met het volwassen in-de-wereld-zijn?

En de tweede vraag is wie in het idee van *Bildung* als begeleide zelfvorming eigenlijk het ‘zelf’ is dat zich vormt en waar dit ‘zelf’ eigenlijk vandaan komt. Wanneer er een ‘zelf’ is – en misschien kunnen we nogmaals zeggen: als er een volwassen ‘zelf’ is – dan kan dat ‘zelf’ inderdaad aan de slag met zelfvorming, en misschien is er dan niet eens meer zo veel begeleiding nodig. Maar een pasgeboren baby ‘heeft’ of ‘is’ nog niet zoveel ‘zelf’, en de pedagogiek is precies geïnteresseerd in de vraag hoe dat zelf ‘tot stand’ en ‘in de wereld’ komt en wat opvoeders en leraren daarmee van doen hebben.

Zo gezien is *Bildung* precies *niet* de arena waar het pedagogische plaatsvindt, maar roept *Bildung* juist fundamentele pedagogische vragen op; vragen – om de discussie maar even te prikkelen – waarop *Bildung* zelf eigenlijk geen antwoord heeft, wat laat zien dat ‘*Bildung*’ en ‘*Erziehung*’ in onderwijs dat uit is op volwassenheid op zijn minst samen op moeten trekken.

Gert Biesta is hoogleraar Education in het Department of Education van Brunel University London en bekleedt de NIVOZ-leerstoel voor de pedagogische dimensies van onderwijs, opleiding en vorming aan de Universiteit voor Humanistiek. Hij is associate editor van het tijdschrift *Educational Theory* en co-editor van het *British Educational Research Journal*. Sinds 2015 is hij geassocieerd lid van de Onderwijsraad.

gertbiesta@gmail.com

Literatuur

- Biesta, G.J.J. (in druk). Tussen reflexiviteit en vrijheid: ‘*Bildung*’ en ‘*Erziehung*’ als twee paradigma’s voor persoonsvorming in het onderwijs. *Waardenwerk*.

BOEKRECENSIE *Lezen* *voor het leven: weg van de* *beklemmende ‘normen en* *waarden’-discussie*

Welk boek heeft je karakter mede gevormd? Met die vraag trekt het werk *Lezen voor het leven* je de bladzijdes in. Of nee, het doet je eerst stilstaan bij jouw ervaringen uit je vormende jaren. Diezelfde jaren waarin je leerlingen zich nu bevinden. Wouter Sanderse stelde een praktijkboek samen dat literatuuronderwijs combineert met deugdedthiek. En passant haalt hij morele vorming op school uit de beklemmende ‘normen en waarden’-discussie. Geert Bors schreef er een persoonlijk getinte boekrecensie over.

Voor ons mondeling eindexamen Nederlands moesten we uit een lijst van achttien boeken de helft kiezen. Dat is wat je noemt vrijheid binnen ferm vastgestelde grenzen. Zo kwam *Karakter* van Bordewijk – uit 1938 – op mijn scholierenkamer terecht. Al snel omarmde ik het verhaal en de hoofdfiguur Jacob Katadreuffe.

De eigenlijke roman begint als Jacob op de drempel van zijn volwassen leven staat, even piepjong als zijn moeder toen ze – in dienst van de gevreesde deurwaarder Dreverhaven – ongewenst zwanger van hem raakte. Jacob is opgegroeid met zijn zwijgzame moeder, die nooit enige toenadering van Dreverhaven heeft geaccepteerd. En nu wil de jongvolwassen Jacob ‘vrij man’ zijn en neemt hij – met een lening van een woekerbankje – een sigarenzaak over. Meteen al blijkt dat hij een kat in de zak heeft gekocht en dan klopt de bank aan, voor het periodiek innen van de schuld. Een bank waarachter Dreverhaven blijkt te zitten. Terwijl Jacob Katadreuffe valt en opkrabbelt, na een poos gestaag en gedreven begint te

bouwen aan zijn toekomst en zich van kantoorklerk opwerkt tot advocaat, blijft Dreverhaven hem telkens dwarsbomen.

Karaktervorming

De herinneringen aan mijn puberkamer en aan Bordewijks *Karakter* kwamen boven, toen ik halverwege het boek *‘Lezen voor het leven – Deugden in de wereldliteratuur’* stuitte op zes hoofdstukken waarin een klassiek werk uit achtereenvolgens de Griekse Oudheid en de moderne talen Spaans, Frans, Duits, Nederlands en Engels wordt uitgewerkt tot een concrete literatuurles, gezien door de bril van de Aristotelische deugdethiek. *Karakter* had daartussen niet misstaan. Het boek *Lezen voor het leven* gaat immers over karaktervorming. En alleen al zo’n klein inzicht-scheppend moment als de etymologische herkomst van het woord ‘karakter’ maakt het boek waardevol voor iedere leraar met een interesse voor de brede vorming van zijn of haar leerlingen.

Hoofdauteur Wouter Sanderse schrijft in zijn slothoofdstuk:

‘Met onze keuzes vormen we een spoor in onszelf, en dit spoor wordt steeds dieper naarmate we het langer volgen, totdat het heel moeilijk wordt om het te verleggen. Of, om een ander beeld te gebruiken: het is een ravijn dat heel langzaam uitgeslepen wordt door een rivier die dag in dag uit de steen verder erodeert. Het is niet toevallig dat “karakter” etymologisch verwant is aan “krassen”, “stempelen” en “graveren”. (p. 206; vgl. p.159)

Een mensenziel raakt bekrast, een karakter wordt uitgebeiteld, gevormd – ten goede of ten kwade. Dat houdt automatisch in dat er iets te vormen, te veranderen, boven te halen of juist te onderdrukken valt. En dat is precies zoals de auteurs een karakter definiëren: als deels ‘gegeven’ en deels ‘kneedbaar’.

‘De deugdethiek veronderstelt dat onze opvoeding en onze eigen keuzes bepalend zijn voor wie we zijn. (...) Je keuzes en je houdingen beïnvloeden elkaar wederzijds. Enerzijds bepaalt je karakter,

wanneer je dat eenmaal hebt, je keuzes, en anderzijds zijn je keuzes bepalend voor de verdere vorming van je karakter.’ (p. 158)

Je hebt die kneedbaarheid nodig om überhaupt te kunnen gaan nadenken over Bildung en de mogelijkheden van ‘begeleide zelfvorming’. Joep Dohmen maakte duidelijk dat wat er te vormen valt aan het karakter van een kind, niet hetzelfde is als hoe een kunstenaar zijn klei boetserend naar zijn hand kan zetten. Met een gevoelvol citaat spreekt de overleden denker des vaderlands René Gude over de ‘evenwichtskunst’ die leraren daarbij dagelijks aangaan:

‘[Je kunt] autonomie, karakter en persoonlijkheid niet in iemand anders aanbrengen. En een gefixeerd eindproduct, waarop de docent als kunstenaar trots zou kunnen zijn, is er ook niet. Je loopt een tijdje met iemand mee die zichzelf aan het vormen is tot een mens uit één stuk. Dat is een precaire situatie waarin iedere docent zich bevindt en die een leven lang geduld zwaar op de proef zal blijven stellen. Je kunt zelfstandigheid van de leerling niet afdwingen, maar je wilt ze toch ook niet in de steek laten. (p.20)

Geluk = gelukt zijn

Dit praktijkboek zoekt verbindingen tussen de Aristotelische deugdedethiek en dat wat er aan voorbeelden van karaktervorming, deugd en het streven naar ‘het goede leven’ te vinden is in het lezen en beleven van wereldliteratuur. Eerst maar eens Aristoteles, de filosoof uit de vierde eeuw voor Christus die bekend staat van de ‘deugd die in het midden ligt’.

Volgens Aristoteles streeft ieder mens naar het laten slagen van zijn leven. ‘Geluk’ en ‘gelukkig zijn’ hebben in zijn ethiek alles te maken met ‘lukken’ en ‘gelukt zijn’. Dat betekent niet zoveel mogelijk rijkdom en macht vergaren of vooral veel lol beleven – het alomtegenwoordige hedonistische ‘genieten’ – maar om te *floreren* als mens. Het leven is voor Aristoteles een constante oefening om de beste versie van jezelf te worden, waarbij het er niet alleen om gaat je talenten te ontdekken, te ontwikkelen en te leren gebruiken,

maar ook om je goed te leren verhouden tot de periodes waarop het leven je tegen zit. (vg. pp. 197-9)

Dat streven naar 'morele excellentie' is de richtingwijzer, het 'waartoe' van waarom je aan karakterontwikkeling zou willen doen – als individu, als leerling. Maar zeker ook als leraar die 'een tijdje met je meeloopt'. Want leraren, ouders en andere begeleiders hebben een verantwoordelijke rol te spelen in de morele ontwikkeling van ieder kind tot een deugdzaam, florerend, lukkend mens.

Het juiste midden

De Aristotelische deugdethiek gaat uit van de vuistregel dat een deugd het midden houdt tussen twee extreme houdingen. Het vaakst wordt dan het voorbeeld van de kardinale deugd 'moed' aangehaald, die het midden houdt tussen 'lafheid' (gebrek aan moed) en 'roekeloosheid' (overmoedigheid). Nu is er geen precies, altijd geldig midden aan te wijzen tussen die twee extreme polen. In sommige situaties ben je moedig, wanneer je je wegloopt van wat er voorvalt, terwijl je in een andere juist moed toont door strijd te leveren. Wat het deugdelijke midden is, hangt af van jou, als persoon, en van de situatie.

Die juiste balansoefening in het deugdelijk reageren, lijkt op wat we bij NIVOZ in de onderwijs- en opvoedingswerkelijkheid 'pedagogische tact' noemen. En precies die referentie haalt Wouter Sanderse ook aan. Zoals Max van Manen zelf al eerder deed, koppelt de hoofdauteur tact aan 'praktische wijsheid' of – in Aristoteles eigen term 'phronesis'. Daarmee trekt Sanderse het pedagogische werk van NIVOZ in een oude denkraditie: 'Met praktische wijsheid houd je enerzijds zicht op een moreel doel, en anderzijds op de concrete omstandigheden.' (p.160).

Mogen we moreel opvoeden op school?

Het boek is veel rijker dan kan worden weergegeven in deze samenvatting. Zes besproken romans, korte interviews met mensen als filosofe Martha Nussbaum, oud-politicus Jan Terlouw, uiteenzettingen over tien deugden. Het is vooral ook rijker in de vragen die

het opwerpt. *Kun je lezend een beter mens worden? Doen we literaire werken niet te kort door ze door een ethische bril te lezen?*

Maar voor Sanderse en zijn medeauteurs stopt het daar niet. Literatuuronderwijs mag dan een relatief natuurlijke plek zijn om psychologische, existentiële en filosofische vragen aan de orde te brengen, er zijn veel meer schoolvakken waar *character education* aan de orde kan komen. Het boek werkt voorbeelden uit van wiskunde tot lichamelijke opvoeding en van aardrijkskunde tot informatica. Als oud-student Engelse taal- en letterkunde geeft het mij een goed gevoel dat ‘die softe talen’ daarmee een aansturende rol in een schoolmissie en curriculum kunnen spelen. (p.199)

Want dat is de hamvraag van het boek: *mogen we moreel opvoeden in onze scholen?* Ja, is het eensluidende antwoord. Maar niet à la het opgelegde ‘normen en waarden’-pandoer van de laatste vijftien jaar waarbinnen iedereen de grenzen van ‘normaal doen’ moet huldigen. Het is subtieler en rijker, aftastender en doortastender dan dat: het gaat om Biesta’s kwalificatie, socialisatie én persoonsvorming (p.19), het gaat om het ‘op gang brengen’ van een vormingsproces bij je leerlingen en het ‘aandragen’ van materiaal. En laat nou dat materiaal ‘het beste dat ooit bedacht en gezegd is’ te zijn, dat een goede docent toegankelijk en in goede afstemming kan aanreiken. (p.21)

Lezen voor het leven is een boek dat de deugdedethiek praktisch en aansprekend naar het middelbaar (taal)onderwijs brengt, en de literatuurdocent ook nog eens ferm aan het roer zet van de morele vorming in het hele schoolcurriculum. Voor wie de stem van de leerling mist, is een boek als Kinderlogica van filosofe Sabine Wassenberg een aanvullende aanrader.

Geert Bors is verbonden aan de NIVOZ-denktank en als auteur werkzaam voor NIVOZ-platform.
g.bors@nivoz.nl

Een uitgebreidere boekbespreking vind je op de NIVOZ-website.

VERSLAG Opvoeden in de klas: wat doe je, als de situatie plots escaleert?

Nederlandse kinderen zijn de gelukkigste kinderen van de wereld, zo wees een Unicef-studie van vorig jaar uit. Hoe we dat voor elkaar hebben gekregen, is misschien wel te vinden bij oude filosofen. ‘Bemin de kindertijd’, zei immers Rousseau al, ruim drie eeuwen geleden. Daan Roovers maakt duidelijk hoeveel we te danken hebben aan diens opvoedideeën en vooral ook hoe relevant die van onder meer Immanuel Kant en Hannah Arendt nog altijd zijn. NIVOZ-redacteur Joyce van den Bogaard was bij Roovers’ masterclass die ze aan leraren en schoolleiders gaf, op 14 februari in Driebergen.

Al een poosje heb ik het boek van Jean Jacques Rousseau, *Emile, of Over de opvoeding* in mijn kast staan. Maar erin beginnen, dat is me nooit gelukt. Die malle, romantische Rousseau, zou die nu werkelijk nog relevant zijn? Daan Roovers zette datzelfde vooroordeel, zoals het een filosoof betaamt, opzij en las het wel. Gelukkig maar, want het leidde tot haar boek ‘Mensen maken: Nieuw licht op opvoeden’ en tot het inzicht dat veel, al wat oudere filosofen prachtige en vooral zinnige dingen over opvoeding hebben gezegd.

Opvoeden zonder straf

Zo poneerde Rousseau de tamelijk onmogelijk lijkende stelling dat de ideale opvoedmethode voor een kind is om ver van de boze buitenwereld en andere mensen, in de natuur, op te groeien tot het volwassen is. In de vrijheid die het nodig heeft om zich te kunnen ontwikkelen, zonder ‘verpest’ te worden door de harde samenleving daarbuiten (want die komt later vanzelf wel), maar vooral ook zonder straf. Want, zo stelde Rousseau: als je een kind straft, hinder je hem in zijn morele ontwikkeling, in het zelf gaan ontdekken van

wat het goede is om te doen en dat dan ook van binnenuit te willen gaan doen.

Als een kind (of een leerling) uit angst voor een straf iets niet doet is dat voor Rousseau eerder een inperking van zijn ontwikkeling dan een bijdrage daaraan. Als moeder vind ik dat fijn om te horen: straffen behoort ook niet tot mijn repertoire. Mijn kinderen ‘harden’ omdat de buitenwereld hard is, past me gevoelsmatig ook al niet. En ik voel me opvallend genoeg wel gesterkt door het feit dat niet alleen in de pedagogiek, maar ook in de filosofie belangrijke mensen die opvatting met me delen.

Ontwikkeling van het geweten

Even later blij ik me ook helemaal te kunnen vinden in wat Roovers vertelt over Immanuel Kant. Hij onderscheidde in zijn *Über Pädagogik* (1803) eigenlijk vier elementen in de opvoeding van een kind, die wat mij betreft oplopen in moeilijkheidsgraad:

1. Disciplineren: het temmen van de driften
2. Cultivering: leren lezen, schrijven, musiceren
3. Civilisering: manieren, smaak en omgangsvormen, goed gedrag aanleren
4. Moralisering: ontwikkeling van het geweten, leren denken.

Voor mijn gevoel blijven we in Nederland, met bijvoorbeeld opvoedprogramma's als *Triple P* en televisieprogramma's als de *Supernanny*, nog te vaak hangen bij die derde: het aanleren van goed gedrag. Dat wat Micha de Winter al vaker de ‘puppytraining’ noemde. Terwijl volgens Kant het vierde onderdeel zo belangrijk is met het oog op het ‘maken van een mens’, om het ‘in de wereld te brengen’ om met Biesta te spreken. Als een kind leert om zelf te denken, zelf te voelen wat het betekent om het goede te doen, voor jezelf en de mensen om je heen, ben je werkelijk aan het opvoeden.

Amor mundi

Hannah Arendt trok dat belang bij opvoeden nog weer wat verder door. Met haar begrip ‘Amor mundi’ (te vertalen als liefde voor de wereld) stelde zij: ‘In de opvoeding wordt beslist of we genoeg van de wereld houden.’ Opvoeden is het begeleiden van een nieuwe generatie mensen die in de wereld komt. In elke generatie zit hoop voor de nieuwe wereld en wij als volwassenen moeten niet onze problemen afwentelen op onze kinderen, via de opvoeding of op scholen. Wel moeten we ze helpen om later zelf hun verantwoordelijkheid te kunnen nemen. De (eet)tafel is volgens Daan Roovers bijvoorbeeld een mooie plek om daarover met kinderen het gesprek te voeren en gezichtspunten met elkaar uit te wisselen.

De casus

Hoe moeilijk dat morele stuk soms kan zijn, wordt duidelijk in een casus. Het vraagstuk is ingestuurd door een van de deelnemers, een leraar in het voortgezet onderwijs, aan de masterclass. Eind vorig jaar vond het volgende voorval plaats in zijn klas. Een leerling weigerde pertinent te doen wat haar door hem gevraagd was. Het meisje werd boos en de situatie dreigde te escaleren, ook omdat de docent ingreep op een manier waarbij hij voelde dat hij niet trouw was aan zichzelf. In de tussentijd werd er stiekem gefilmd door haar klasgenoten en binnen een half uur stond het filmpje op internet. Pijnlijk en verdrietig om te horen, maar ook een moeilijk verhaal om uit te pluizen als het gaat om de morele ontwikkeling van alle betrokkenen, inclusief de leraar zelf. Want als er regels zijn die worden overtreden door leerlingen, en je voelt als leerkracht dat je ook iets niet hebt gedaan zoals je dat had gewild, hoe ga je dan verder met elkaar? Heeft schorsen dan bijvoorbeeld zin, om dit meisje te leren dat zulk gedrag niet getolereerd wordt? En in hoeverre help je daarmee haar morele ontwikkeling op weg? Want gehoorzaamt ze in het vervolg, vanuit de realisatie dat dat het goede is om te doen, of vooral uit angst voor weer een schorsing? En wat doe je met de filmers uit de klas? En hoe ga je aan de slag met je eigen handelen als leerkracht?

Hier is geen sluitend antwoord op te geven. Wel kunnen opvattingen van filosofen gidsend zijn, zo betoogde Roovers. Ik was aanwezig bij de masterclass, maar laat je als lezer graag zelf bedenken hoe jij bovenstaande situatie opgelost zou hebben, met de uitgangspunten van Rousseau, Kant en Arendt in je achterhoofd. Dus deel je je gedachten hierover, met mij en met de andere lezers?

Joyce van den Bogaard is redacteur bij NIVOZ-platform hetkind en moeder van twee kinderen.

j.vandenbogaard@nivoz.nl

Meer lezen?

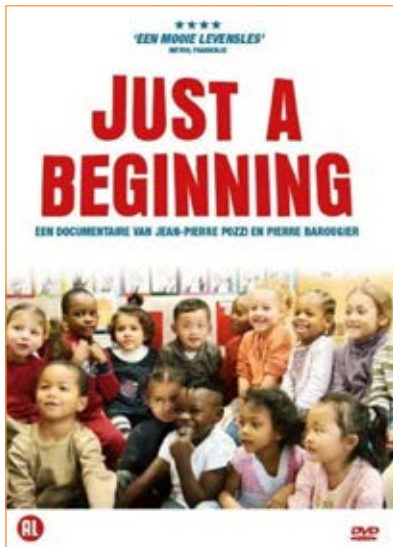
- Mensen Maken: Nieuw licht op opvoeden – Daan Roovers
- Emile, of Over de Opvoeding – Jean Jacques Rousseau
- Über Pädagogik – Immanuel Kant
- Aan het werk met Hannah Arendt – Joop Berding
- Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding – Micha de Winter

MEER...

LEZEN

- ▶ **Susan Neiman**, Waarom zou je volwassen worden?
- ▶ **Joep Dohmen**, Over levenskunst. De grote filosofen over het goede leven
- ▶ **Christien Brinkgreve**, Vroeg mondig, laat volwassen. De hoge eisen van de keuzevrijheid
- ▶ **Paul van Tongeren**, Leven is een kunst. Over morele ervaring, deugdedethiek en levenskunst
- ▶ **Paul van Tongeren**, Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdedethiek
- ▶ **Wouter Sanderse**, Lezen voor het leven. Deugden in de wereldliteratuur
- ▶ **Wouter Sanderse**, Character Education. A neo-aristotelian approach to the philosophy, psychology and education of virtue
- ▶ **Daan Roovers**, Mensen maken. Nieuw licht op opvoeden
- ▶ **Sabine Wassenberg**, Kinderlogica. Filosofen op een multiculturele school
- ▶ **Pieter Vos en Wilma van der Jagt**, Doe me een deugd. Praktijkboek morele vorming voor de basisschool
- ▶ **Gerrit van der Meulen, Pieter Vos & Wilma van der Jagt**, Dat doet deugd. Praktijkboek morele vorming voor het voortgezet onderwijs
- ▶ **Joop Berding** (red.), Aan het werk met Hannah Arendt. Professionals in onderwijs, zorg en sociaal werk
- ▶ **Joop Berding & Izaak Dekker**, Onderwijsfilosofen in actie. Zeven lessen over visies en idealen in en voor de klas (gratis te downloaden)

KIJKEN

- ▶ Documentaire [Just A Beginning](#)
- ▶ Daan Roovers: [Waarde van Opvoeding, Brainwash Talks](#)
- ▶ Daan Roovers: [Nieuw Licht](#)

LUISTEREN

- ▶ De Correspondent, [Lex Bohlmeijer – in gesprek met Daan Roovers](#)
- ▶ NPO Radio 1, [Daan Roovers over haar essay ‘Mensen maken. Nieuw licht op opvoeden’](#)
- ▶ OBA Live, [De leraar als moreel baken. Wouter Sanderse](#)

AGENDA

NIVOZ-jaarprogramma

We hebben het begrip ‘volwassenheid’ uitgewerkt aan de hand van zeven hieraan te onderscheiden deelthema’s die met elkaar de inhoud van het NIVOZ- jaarprogramma 2017-2018 vormen. De bijbehorende Onderwijsavonden en Masterclasses – met inhoud, tijden en kosten – vindt u achter de link. Ze vinden in Driebergen plaats, op landgoed De Horst, tenzij anders vermeld.

Spiritueel perspectief – september

- Terugblik Onderwijsavond 6 september: *Désanne van Brederode* – Handle with care.
- Terugblik Masterclass 26 september: *Suzanne Niemeijer* – ‘Ontspannen en gelukkig voor de klas staan, hoe doe je dat?’

Democratisch perspectief – oktober

- Terugblik Onderwijsavond 5 oktober: *Iliass el Hadioui* – Gelijke kansen in ‘superdiverse’ klassen.

Maatschappelijk perspectief – november/december

- Terugblik Onderwijsavond 15 november: *Hans Boutellier* – Waardenvol opvoeden in een improvisatiemaatschappij.
- Masterclass 18 april: *Eddie Denessen* – Differentiatie, ofwel hoe ga je verantwoord om met verschillen in de klas?’
- Terugblik Masterclass 22 november in Roermond: *bezoek aan Synergieschool, met lezing Rob Martens* – ‘Een nieuwe onderwijspraktijk onder de loep’
- Terugblik Theatervoorstelling 27 november in Amsterdam: *Kings of War jr. Toneelgroep Amsterdam & NIVOZ* – Exclusief voor leraren, scholleiders en onderwijsbetrokkenen.
- Terugblik Boekevent 13 december: *Wouter Pols e.a. over het werk van pedagoog Klaus Mollenhauer: Vergeten samenhang: over cultuur en opvoeding.*

Filosofisch-ethisch perspectief – januari/februari 2018

- Terugblik Onderwijsavond 11 januari: *Joep Dohmen* – Bildung in het onderwijs.
- Terugblik Masterclass 14 februari: *Daan Roovers* – ‘Mensen maken. Nieuw licht op opvoeden... tot volwassenheid’

Psychologisch perspectief – februari/maart 2018

- Onderwijsavond 7 maart: *Jan Derksen* – Een bijdrage van het onderwijs aan de preventie van psychische aandoeningen: feit of fictie?
- Masterclass 29 maart: *Jan Bransen* – ‘Onvolwassenheid als excuus’

Perspectief van het curriculum – april/mei 2018

- Masterclass 5 april in Leiden: Dick van der Wateren en Alexandra Bronsveld – Verwondering en onderbreking in het curriculum van de school
- Onderwijsavond 12 april in Driebergen: *Arjen Wals* – Duurzaam ontplooiën in een on-duurzame wereld.
- Masterclass 30 mei in Rotterdam: *Maarten Stuifbergen* – Film: Iedereen is leraar & bezoek Basisschool De Kleine Wereld.

Perspectief van de opvoeding tot volwassenheid – mei/juni 2018

- Onderwijsavond 6 juni: *Gert Biesta & Luc Stevens* – Volwassenheid gewogen. Onderwijs op menselijke maat.

OVER NIVOZ

In de praktijk van onderwijs en opvoeding is er een groeiende behoefte aan pedagogisch denken, pedagogische reflectie en betekenisvolle pedagogische theorie. Stichting NIVOZ – dat een ANBI-status (Algemeen Nut Beogende Instelling) bezit en dus zonder winst oogmerk opereert – is op dit moment een van de belangrijke plaatsen waar in deze behoefte wordt voorzien.

NIVOZ sterkt leraren en schoolleiders in de uitvoering van hun pedagogische opdracht. Ze opereert vanuit vier pijlers:

Denktank: wetenschappelijke bronnen worden verzameld en onderzocht op hun bruikbaarheid voor het onderbouwen van de pedagogische praktijk van leraren.

Opleidingen: persoonlijke ontwikkelingstrajecten (individueel of schoolbreed) waarin we leraren en schoolleiders (PO, VO, MBO, HBO) sterken in relatie tot hun pedagogische handelen.

Podium: publieke bijeenkomsten (in en buiten Driebergen) waarin sprekers inspiratie, kennis en onderbouwing bieden op het gebied van goed pedagogisch onderwijs.

Platform hetkind: digitale plek waar verhalen en artikelen worden gepubliceerd, theorie en praktijk van pedagogisch handelen komen hier samen.

Luc Stevens (1941) is *founding father* van stichting NIVOZ (Nederlands Instituut voor Onderwijs- en Opvoedingszaken). In 2003 – na zijn emeritaat als hoogleraar orthopedagogiek aan de Universiteit Utrecht – richtte hij NIVOZ op vanuit een rotsvast vertrouwen in menselijke ontwikkeling; dat we voor onze ontwikkeling van nature zijn toegerust. De pedagogische visie van Stevens is geïnspireerd door en heeft zich ontwikkeld tijdens zijn werk met kinderen met leer- en motivatieproblemen, maar is net zo relevant voor ieder ander kind.

Professor Rob Martens is per 1 januari 2018 de nieuwe wetenschappelijk directeur van NIVOZ, doordat Luc Stevens een stapje terug heeft gedaan. Op 6 en 13 maart wordt aan die laatste gebeurtenis speciaal aandacht besteed in een symposium en een onderwijsavond voor genodigden.

Inmiddels hebben vele wetenschappers, leraren en schoolleiders bijgedragen aan de ontwikkeling van NIVOZ. Het is daarmee een plaats voor studie, bewustwording, bezinning en dialoog. Vanuit de overtuiging dat ieder mens verbonden en verantwoordelijk in de wereld kan staan. Het onderwijs heeft een maatschappelijke verantwoordelijkheid om een bijdrage te leveren aan het verwezenlijken van deze pedagogische doelstelling.

NIVOZ-leerstoel

Onderwijspedagoog Gert Biesta is per 1 april 2016 benoemd tot bijzonder hoogleraar *Pedagogische dimensies van onderwijs, opleiding en vorming* aan de Universiteit voor Humanistiek. Deze leerstoel is gevestigd door stichting NIVOZ. Met de leerstoel wil Biesta/NIVOZ/UvH verder onderzoeken hoe pedagogisch denken een zinvol perspectief kan bieden op de uitdagingen, waar het onderwijs in onze samenleving in de 21e eeuw voor staat. Daarbij ligt er een belangrijke uitdaging om de (inter)nationale pedagogische traditie bij de tijd te brengen.

Directie: Rob Martens (wetenschappelijk directeur) & Gabrielle Taus (directeur).

Founding father: Luc Stevens.

Office en secretariaat: Jetty van der Grift, Georgina Catania.

Maatschappelijk perspectief en netwerken: Nickel van der Vorm.
NIVOZ-denktank: Geert Bors, Mascha Enthoven, Maartje Janssens, Rob Martens, Suzanne Niemeijer, Luc Stevens, Nickel van der Vorm, Hartger Wassink, Wim van Werkhoven

NIVOZ-opleidingen: Ellen Emonds, Suzanne Niemeijer, Merlijn Wentzel, Ton van Rijn, Martijn Galjé, Gerard de Jong, Marleen van der Krogt, Anniek Verhagen en Mascha Enthoven.

NIVOZ-podium: Rikie van Blijswijk, Georgina Catania, Jetty van der Grift, Maartje Janssens, Rob van der Poel, Hartger Wassink

NIVOZ-platform hetkind: Annonay Andersson, Rikie van Blijswijk, Joyce van den Bogaard, Geert Bors, Maartje Janssens, Rob van der Poel, Hartger Wassink

Externe communicatie/publicaties: Rob van der Poel.

Bestuur: Edith Hooge (voorzitter): hoogleraar Onderwijsbestuur bij Tias School Business & Society; Jozef Kok (secretaris): oprichter en voormalig adviseur PO Raad, lector Fontys; Janneke Stam: voormalig rector Montessori College in Nijmegen; Ton Duif: voormalig voorzitter Algemene Vereniging Schoolleiders (AVS).

Contact

Algemeen telefoonnummer: 0343-556750

Algemeen secretariaat en office: info@nivoz.nl

Bezoek en postadres NIVOZ

De Horst 1 (landgoed De Horst, gebouw Vossesteyn)
3971 KR Driebergen

Twitter: @nivoz @hetkind

Facebook-pagina: hetkind, pedagogische tact en NIVOZ-forum

www.nivoz.nl • www.hetkind.org • www.pedagogischetact.nl

COLOFON

NIVOZ-uitgave

(e-book en print)

Volwassenheid vanuit ethisch-filosofisch perspectief

Nummer 4, februari 2018

Samenstelling en coördinatie: Rob van der Poel, Maartje Janssens en Joyce van den Bogaard.

Redactionele bijdragen: Dick van der Wateren, Geert Bors, Gert Biesta, Neelke Ebben, Koen Wessels, Martijn Galjé, Joep Dohmen, Frederike de Jong, Jetty van der Grift.

Vormgeving: De Ruimte ontwerpers (Mark Schalken, Albert Hennipman).

Fotografie: Ted van Aanholt.

Coverfoto en pagina 2: Philippe McIntyre.

Illustraties: Eline Stolp (docente op UniC).

Dit e-book is geschreven voor leraren, schoolleiders en alle onderwijsbetrokkenen. Het is gratis te downloaden via de website van NIVOZ, www.nivoz.nl/ontvang-e-book/

Stichting NIVOZ, De Horst 1, 3971 KR Driebergen

E-mail: redactie@nivoz.nl en info@nivoz.nl

www.nivoz.nl , www.hetkind.org

NIVOZ brengt dit schooljaar 2017-2018 een serie van zeven nummers uit rondom het jaarthema Volwassenheid. Een gedrukte versie is gratis te verkrijgen op Onderwijsavonden, Masterclasses en op andere podia waarbij NIVOZ is betrokken. Voor vijf of meer gedrukte exemplaren kunt u contact opnemen met NIVOZ.

Via mailadres info@nivoz.nl

AAAARGH
IK BEN TE VRIJ!

stichting **nivoz**

www.nivoz.nl
www.pedagogischetact.nl
www.hetkind.org